

अर्थबोधपत्रिका

मोजक्या वेळेत जगाबद्दलची जाण वाढविणारे उद्बोधक व माहितीपूर्ण मासिक

- ३ • कार्य
- ५ • लोकमान्यांचे अर्थचिंतन
- १५ • राजकीय पक्षांसाठी रचनात्मक कार्यक्रम
(अर्थबोधपत्रिका पुरवणी)

भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी

वार्षिक वर्गणी २००/- रुपये
(परदेशस्थ वाचकांसाठी \$ २०) वर्गणी
डिमांड ड्राफ्ट/ मनीऑर्डर/ पोस्टल ऑर्डर/
चेकने किंवा रोख 'इंडियन स्कूल ऑफ
पोलिटिकल इकॉनॉमी' या नावे पाठवावी.
त्याबरोबर नाव व संपूर्ण पत्ता पिनकोडसह
कळवावा.

'अर्थबोधपत्रिका' दर महिन्याच्या १०
तारखेला पोस्टाने पाठविली जाते.
वर्गणीसाठी पत्ता : व्यवस्थापक,
भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी, अर्थबोध,
९६८/२१-२२, सेनापती बापट मार्ग,
(रत्ना हॉस्पिटलजवळ) पुणे ४११ ०१६.
फोन : २५६५७१३२, २५६५७२१०,
२५६५७६९७
ई-मेल:- ispepune@gmail.com
www.ispepune.org.in

अर्थबोधपत्रिका
खंड १८ (अंक १०) जानेवारी २०२०
संपादक - अभय टिळक
सहयोगी संपादक - पराग पोतदार

अर्थबोधपत्रिकेतील माहिती कशी?

- ♦ उद्बोधक, वाचनीय आणि रंजक
- ♦ अभ्यासपूर्ण आणि विश्लेषक
- ♦ निःपक्ष व साधार
- ♦ सोप्या भाषेतील आणि विचारप्रवर्तक

अर्थबोधपत्रिकेचा हेतू
प्रतिष्ठित व अग्रगण्य नियत-
कालिके, पुस्तके आणि इंटरनेटसारख्या
माध्यमांद्वारे राष्ट्रीय तसेच आंतरराष्ट्रीय
स्तरावर, मुख्यतः इंग्रजी भाषेत प्रकाशित
होणारी जी माहिती मराठी वाचकांपर्यंत
सहजतेने पोचत नाही, अशी वेचक
माहिती संदर्भासह पुरविणे.

अर्थबोधपत्रिका कशी साकारते?

- ♦ मूळ इंग्रजी संदर्भाचा शोध व वाचन
- ♦ निवडक साहित्याचे संकलन
- ♦ संकलित साहित्याला अन्य पुरक
माहितीची जोड
- ♦ संकलित माहितीच्या आधारे नव्याने
लेखन. मूळ इंग्रजी संदर्भाचा केवळ
अनुवाद नव्हे.

♦ या अंकातील मजकुराबाबत आपण आपल्या सूचना आणि/किंवा अभिप्राय संपादकांच्या
नावे संस्थेच्या पत्त्यावर पाठवावेत, ही विनंती.

♦ अंकातील लेख आपण नियतकालिकात/वृत्तपत्रात प्रसिद्ध करू शकता. मात्र, लेख
प्रसिद्ध केल्यावर त्याखाली 'अर्थबोधपत्रिका, भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनीच्या
सौजन्याने' अशी ओळ प्रसिद्ध करावी एवढीच अपेक्षा आहे. यासाठी संस्थेतर्फे मूल्य
आकारण्यात येणार नाही. मात्र लेख प्रसिद्ध केलेला अंक संस्थेला अवश्य पाठवावा.

कार्य

‘अर्थबोधपत्रिके’च्या वाचककुटुंबातील सर्वच लहानथोर सदस्यांना नवीन वर्षाच्या अनंत आणि अत्यंत मनःपूर्वक शुभेच्छा.

नवीन कॅलेंडर वर्षातील या पहिल्याच अंकाचे अंतरंग अंमळ निराळे आहे. प्रदीर्घ असे दोनच लेख आपल्या पुढ्यात मांडतो आहेत. आपल्या सगळ्यांच्याच आयुष्यात उजाडलेले २०२० हे नूतन वर्ष अनेकार्थांनी लक्षणीय ठरावे. २०२० हे वर्ष म्हणजे, युरोपात १५-१६व्या शतकात प्रवेशलेल्या प्रबोधन युगातील एक प्रतिभावंत चित्रकार म्हणून ख्यातनाम असलेल्या राफाएल यांच्या पाचव्या स्मृतिशताब्दीचे वर्ष. परिचारिकांच्या सेवावृत्तीचा जणू तेजस्वी दीपस्तंभच गणला जाणा-या फ्लॉरेन्स नाइटिंगेल याची जन्मद्विशताब्दी १२ मे २०२० या दिवशी येते आहे. तत्कालीन सोव्हिएत रशियामध्ये १९१७ साली अवतरलेल्या कामगारप्रणीत कम्युनिस्ट क्रांतीचे उद्गाते आणि प्रेरणास्थान असणारे व्लादिमिर लेनिन यांची १५०वी जयंती परवाच्या एप्रिल महिन्यात होऊ न गेली. येत्या ऑगस्ट महिन्याची एक तारीख हा लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांच्या स्मृतिशताब्दीचा दिवस. त्याच्या आधी केवळ एकच दिवस, भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनीचे संस्थापक-संचालक आणि आपल्या देशातील एक नामवंत अर्थवेत्ते प्रा. विनायक महादेव तथा वि. म. दांडेकर यांच्या जन्मशताब्दी वर्षाची सांगता होईल. व्यक्ती जरी काळाच्या पडद्याआड गेली तरी तिचे कार्य आणि विचार मागे उरत असतात. आपापल्या मगदुरानुसार येणा-या काळाला आणि प्रत्येक काळातील पिढ्यांना ते कार्य व विचार दिशादर्शन करत राहतात. चिरस्थायी म्हणावे असे आपल्या जीवनात फारच थोडे असते. तात्कालिकाचाच भरणा अधिक. तरीही, अतीताचा अंश बनलेल्यांच्या कार्यकर्तृत्वाला उजाळ देण्याला काही ना काही अर्थ असतोच. भूतकाळाच्या अंतरंगात डोकवले तर, कधी कधी, प्रचलीत वर्तमानाचे रंगरूप अधिक चांगल्या प्रकारे आकलन होऊ शकते. भूत-वर्तमान-भविष्य या तीनही कालबिंदूंना जोडत अखंडपणे वाहत राहणा-या कालप्रवाहाची अंगभूत सलगता त्यांद्वारे आपल्या मनावर ठसठशीतपणे बिंबते.

तसाच काहीसा प्रयत्न आपण येत्या काळात करणार आहोत. त्याची सुरुवात म्हणून या अंकात मागोवा घेतलेला आहे तो लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांनी प्रसंगोपात केलेल्या अर्थचिंतनाचा. त्यांनीच चालू केलेल्या ‘केसरी’ या वृत्तपत्राच्या माध्यमातून त्या त्या वेळी उद्भवलेल्या आर्थिक प्रश्नांना अनुलक्षून लोकमान्यांनी केलेल्या लेखनाचे अंतरंग या अंकातील पहिल्याच प्रदीर्घ लेखाद्वारे आपल्यासमोर मांडलेले दिसेल. काळ बदलला तरी समाजासमोरील काही मूलभूत प्रश्न त्याच अथवा अंमळ बदललेल्या रूपात आपले अस्तित्व कसे टिकवून राहतात, याचे दर्शन आपल्याला तिथे घडेल अथवा घडावे. संपादक लोकमान्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात दडलेला लोकशिक्षक आपल्या पुढ्यात या लेखनाद्वारे प्रगटतो. लोकमान्यांच्या चिकित्सक बुद्धिमत्तेचा आवाका आकळण्याबरोबरच त्यांच्या लेखनशैलीचे विशेषही आपल्या नजरेत भरतात. (कृपया पृष्ठ २९ पाहावे)

वाचकांना विनंती

अर्थबोधपत्रिकेचा अंक दर महिन्याच्या १०तारखेला पोस्टाद्वारे पाठविला जातो. २५ तारखेपर्यंत अंक न मिळाल्यास प्रथम आपल्या पोस्टात चौकशी करावी व नंतरच आमच्याकडे लेखी तक्रार करावी. अंक शिल्लक असल्यास पुढील महिन्याच्या अंकाबरोबर पाठविला जाईल.

माहितीसाठी - ‘अर्थबोधपत्रिके’चे मागील अंक संस्थेच्या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहेत. संकेतस्थळाला वाचकांनी अवश्य भेट द्यावी. www.ispepune.org.in

निवेदन

- ज्या देश, प्रदेश, संस्था अथवा व्यक्तीनामांच्या इंग्रजी स्पेलिंगनुसार अचुक मराठी उच्चारसंदर्भात संदिग्धता जाणवते अशी नामे लेखांमध्ये देवनागरीत उद्धृत करण्याऐवजी रोमन लिपीमध्ये इंग्रजीतच दिलेली आहेत.
- लेखांमधील संदर्भासाठी विश्वसनीय, अधिकृत अशा वेबसाइट्सच धुंडाळण्याचा कटाक्ष ठेवला जातो. तरीही, इंटरनेटवरून घेतलेल्या तपशीलाच्या यथार्थतेबाबत भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी हमी देऊ शकणार नाही. अशा मजकुराची जबाबदारीही संस्थेवर नाही, याची वाचकांनी कृपया नोंद घ्यावी.

लोकमान्यांचे अर्थचिंतन

रूढ अर्थाने बोलायचे झाले तर लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक हे काही अर्थतज्ज्ञ अथवा अर्थवेत्ते नव्हते. ते उत्तम गणिती होते, ही बाब सर्वख्यात आहे. मुळात, गणिती डोके असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीची बुद्धी तर्कशुद्ध विचार करते. लोकमान्यही त्याला अपवाद असण्याचे कारण नाही. त्यांमुळे, त्यांच्या काळात उद्भवलेल्या नानाविध आर्थिक प्रश्नांचा मागोवा टिळक तर्कशुद्धपणे घेताना दिसतात. पत्रकारितेच्या प्रांतात असणा-या आणि संपादकाच्या खुर्चीमध्ये बसलेल्या व्यक्तीला, ‘अमुक एक विषय माझा नाही आणि म्हणून त्या विषयाबाबत मी लेखणी चालविणार नाही’, अशी आवडनिवड व्यक्त करण्याची चैन कधीच परवडणारी नसते. त्यांतही पुन्हा, संपादक हा लोकशिक्षक असतो, ही भावना व्रतस्थपणे जपणा-या कोणाही संपादकाला, समोर आलेल्या विषयासंदर्भात समाजाचे प्रबोधन करण्याचा वसा उतता-मातता येत नसतो. लोकमान्यांच्या काळातील जवळपास सगळेच पत्रकर्मी त्याच भावनेने पत्रकारितेच्या प्रांतात कार्यरत राहिले.

तो काळ होता पारतंत्र्याचा. ‘केसरी’ आणि ‘मराठा’ या अनुक्रमे मराठी व इंग्रजी वृत्तपत्रांचे संपादन लोकमान्य करत होते तेव्हा ब्रिटिश अंमल हिंदुस्थानामध्ये चांगल्यापैकी स्थिरावलेला होता. इंग्रजी अंमल म्हणजे एतद्देशीय समाजावर झालेली थोर ईश्वरी कृपाच होय, ही लोकभावना लोकमान्यांच्या काळापर्यंत बव्हंशी ओसरलेली होती. १८८१ साली मराठी पत्रकारितेच्या विश्वात ‘केसरी’चा उदय झाला त्या वेळी, ब्रिटिशांनी चालविलेल्या हिंदुस्थानच्या लुटीबाबतचा सिद्धांत दादाभाई नवरोजी यांनी मांडल्याला चांगली १४ वर्षे उलटून गेलेली होती. साहजिकच, ब्रिटिश राज्यकर्त्यांची राजकीय, व्यापारविषयक तसेच आर्थिक धोरणे, त्या धोरणांमागील शासनकर्त्यांचा सुप्तासुप्त हेतू आणि त्यांचे संभाव्य परिणाम या संदर्भात इथल्या समाजधुरिणांमध्ये चांगल्यापैकी जागरूकता नांदायला लागलेली होती. लोकजागृतीसाठीच प्रवर्तित करण्यात आलेल्या ‘केसरी’सारख्या वृत्तपत्राने, त्यांमुळे, ब्रिटिश शासकांच्या व्यापारी, औद्योगिक तसेच आर्थिक धोरणांकडे चिकित्सक दृष्टीने बघावे, हे ओघानेच आले. आर्थिक-औद्योगिक बाबींसंदर्भात लोकमान्यांनी प्रसंगोपात केलेल्या लेखनाची गंगोत्री इथे सापडते.

सर्वसामान्य वाचकाच्या अर्थसाक्षरतेची इयत्ता वृत्तपत्रासारख्या माध्यमातून उंचावण्याचा प्रयत्न करणा-या संपादकावर दोन बंधने पडतात. त्यांतील एक बंधन अर्थातच असते ते शब्दसंख्येच्या मर्यादेचे. दुसरे बंधन त्यांहीपेक्षा अधिक गहिरे शाबीत होते. ते म्हणजे, सर्वसामान्य वाचकांच्या क्षमतेचा लघुत्तम अथवा महत्तम साधारण विभाजक ध्यानात घेऊन त्यांनुसार प्रतिपाद्य विषयाची मांडणी करणे लेखकाला अथवा संपादकाला भाग पडते. परिणामी, चर्चाविषय असलेले कोणतेही आर्थिक अथवा औद्योगिक घटित कितीही गुंतागुंतीचे असले तरी त्याचे सर्वांना समजेल असे ढोबळ, सुलभ रूपच वर्तमानपत्रातून मांडावे लागते. उपलब्ध जागेची मर्यादा लक्षात ठेवत, त्या समस्येचे काहीच मुख्य पैलू लेखनामध्ये हाताळता येतात. हे करत असतानाच विवेचनाची भाषादेखील फार बोजड, तांत्रिक संकल्पना व पारिभाषिक संज्ञांनी क्लिष्ट बनणार नाही, याचीदेखील काळजी संपादकाला घ्यावी लागते. केसरीच्या माध्यमातून लोकमान्यांनी वेळोवेळी केलेल्या अर्थविषयक लेखनाचा आलेख न्याहाळत असताना या पैलूंचे उचित भान आपल्याला राखावे लागणार आहे.

तत्कालीन आर्थिक-औद्योगिक विषयांसंदर्भात लोकमान्यांनी वेळोवेळी केलेले लेखन, ‘केसरी प्रकाशना’ने प्रकाशित केलेल्या ‘समग्र लोकमान्य टिळक’ या ग्रंथमालिकेतील तिस-या खंडामध्ये आपल्याला एकत्रितपणे पाहावयास सापडते. लोकमान्यांचे राजकीय लेख या तिस-या खंडामध्ये समाविष्ट केलेले आहेत. या खंडामध्ये शिक्षण, शेती व शेतकरी, खोतांचे हक्क, दुष्काळ निवारण, आर्थिक धोरण आणि औद्योगिक विकास या ढोबळ उपशीर्षकांखाली संग्रहित केलेल्या लेखनामध्ये लोकमान्यांचे अर्थचिंतन शब्दबद्ध झालेले दिसते. टिळकांनी वेळोवेळी हाताळलेल्या अर्थसंलग्न विषयांचा पैस बराच विस्तृत आहे. धंदेशिक्षण, शेतीशिक्षण, जमीन महसूल, जमीन महसूलाशी संबंधित कायदा, त्यांतील सुधारणा आणि त्या सुधारणांचे शेतकरी वर्गावरील संभाव्य भलेबुरे परिणाम, खोतीसंदर्भातील कायदा, दुष्काळ व त्या संदर्भातील सरकारी धोरणांची चिकित्सा, दुष्काळाच्या फे-याची कारणमीमांसा, हिंदुस्थानातील गरिबी, सरकारचा जमाखर्च व अंदाजपत्रक, विनिमय दर, हिंदुस्थानचा औद्योगिक विकास व त्या संदर्भातील शासकीय धोरणांची सुक्तासूक्तता...अशांसारखे विविध पैलू लोकमान्यांनी चर्चिलेले दिसतात. हे सगळे लेखन मुख्यतः केसरीच्या अग्रलेखांद्वारे प्रकाशित झालेले आहे. विषयाचा विस्तार व त्यातील गुंतागुंत यानुसार, प्रसंगी, एकच विषय एकापेक्षा अधिक अग्रलेखांमधूनही मालिकेच्या स्वरूपात विवरण केलेला आहे.

पूर्वसुरी आणि प्रेरणा

पृष्ठसंख्येचा विचार करता, लोकमान्यांच्या अर्थविषयक लेखनाने तिस-या खंडाच्या एकंदर साडेनऊ शे पानांपैकी जवळपास चांगली साडेचारशेच्या आसपास पाने व्यापलेली आहेत. आर्थिक विषयांची चर्चा वर्तमानपत्रातील अग्रलेखासारख्या माध्यमातून करत असताना, बरीचशी शब्दसंख्या प्रथम चर्चाविषय सर्वसामान्य वाचकाला नीट समजावून देण्यातच खर्ची पडते. अग्रलेखाच्या उरलेल्या भागात मग प्रतिपाद्य विषयासंदर्भात संपादकाचे मत अथवा त्याची चिकित्सा सादर होते. लोकमान्यांचे अर्थविषयक लेखनही या सर्वसाधारण परिपाठाला अपवाद नाही. अर्थविषयक मुद्यांना सार्वजनिकरीत्या तोंड फोडून त्यांची चर्चा करण्याच्या माध्यमातून सर्वसामान्यांची अर्थसाक्षरता सक्षम करण्याच्या प्रयत्नांमध्ये लोकमान्यांचे मुख्य पूर्वसुरी ठरतात ते महात्मा जोतीराव फुले. विशेषतः हिंदुस्थानातील शेतक-यांच्या दुःसह स्थितीचे चित्रण विलक्षण प्रत्ययकारी शब्दांत मांडत एकंदरच ग्रामीण भागांची परवड जोतीरावांनी सरकारच्या आणि पर्यायाने समाजाच्या पुढ्यात मांडली.

शेती, शेतीसुधारणा, शेतीसुधारणांची गरज, शेतीविषयक सुधारणांचे अपेक्षित स्वरूप, शेतक-यांची दुःसह स्थिती हे विषय लोकमान्यांच्या अर्थविषयक लेखनामध्ये वारंवार या ना त्या स्वरूपात चर्चिते गेलेले दिसतात. नेमक्या याच बार्बीकडे ब्रिटिश शासन दुर्लक्ष करत असल्याची खंतवजा तक्रार लोकमान्यांच्या अर्थविषयक लेखनात अनेक ठिकाणी प्रकर्षाने व्यक्त झालेली दिसते. या संदर्भात, “शेतक-यांस हलक्या व्याजाने पैसे कसे देतां येतील, ते जें पीक काढितात तें कशा रीतीने वाढवितां येईल, जमिनीची मशागत जास्त चांगली करण्याचें सामर्थ्य त्यांच्या अंगांत कशानें येईल, अथवा त्यांस शास्त्रीय शोध समजण्याइतकें शिक्षण कशानें देतां येईल, इत्यादि गोष्टी महत्त्वाच्या असतांही सरकारचें तिकडे लक्ष गेलेलें नाहीं. गेल्या २० वर्षांतील रेल्वेची वाढ पाहिली तर ती १००० मैलांपासून २७००० मैलांपर्यंत झालेली आहे, व त्याकरितां जवळ जवळ ४५० कोट रु पये खर्च झालेला आहे पण त्याच्या तृतीयांश देखील पाटबंधा-यांवर किंवा कालव्यांवर खर्च झालेले नाहींत. लॉर्ड कर्झन यांनी दाखविलेले आंकडे खरे धरले तरी, गेल्या २० वर्षांत हिंदुस्थानांत नांगराखालीं असलेल्या जमिनीचें क्षेत्रफळ सुमारे २ कोटि ३० लक्ष एकर वाढलेलें आहे. परंतु ही वाढ इतकी नसतां यापेक्षां बरीच कमी असावी, असें डिग्बी यांचें म्हणणें आहे. ही वाढ लोकसंख्येच्या वाढीच्या मानानें पाहिलें असतां फार आहे असें नाहीं; कारण सन १८८०-८१ सालीं

लोकसंख्या सुमारे २० कोट होती ती गेल्या खानेसुमारीत जवळ जवळ २८।१ कोट झालेली आहे. म्हणजे माणसांची वाढ ८।१ कोट आणि एकरांची वाढ २।१ कोट असा हिशोब पडतो..”, हे त्यांनी २८ मार्च १९०२ रोजी लिहिलेल्या अग्रलेखात मांडलेले विश्लेषण मार्मिक ठरते. सिंचनसुविधांच्या विस्ताराकडे सरकारचे झालेले दुर्लक्ष हे तत्कालीन धोरणाचे एक मुख्य वैगुण्य असल्याचा जो मुद्दा लोकमान्य तेव्हा मांडत होते, त्याची प्रस्तुतता आजही उणावलेली नाही.

ब्रिटिश अमदानीत मुख्यतः शेतीप्रधान असलेल्या हिंदुस्थानातील शेतक-यांची आर्थिक स्थिती सुधारल्याखेरीज या देशातील गरिबीच्या प्रश्नावर तोंडगाने निघणे अशक्य आहे, याची सार्थ जाणीव त्या काळातील सर्वच धुरीणांना होती. शेतीमध्ये राबणा-या शेतक-याची आर्थिक स्थिती शेतीची उत्पादकता आणि पर्यायाने उत्पादन वाढल्याखेरीज सुधारणे शक्य नाही, याचीही कल्पना सगळ्यांचे लोकनेत्यांना होती. त्या दृष्टीने, शेतक-यांना तगाईकर्जे उपलब्ध करून देणे, सिंचनाची सोय करणे, चांगल्या प्रतीचे बी-बियाणे मिळण्याची व्यवस्था करणे यांसारख्या पारंपरिक उपायांचा अंगीकार ब्रिटिश शासनकर्त्यांनी करावा, अशी मागणीही वारंवार उठवली जात असे. परंतु, याच्याच जोडीने, शेतीमध्ये उत्पादन होत असलेल्या शेतमालावर प्रक्रिया करवून आणत शेतक-याच्या हातात चार पैसे अधिक पडावेत या दिशेने शेतीसुधारणांचा मोहरा वळवला जाणे अत्यावश्यक असल्याचा मुद्दा लोकमान्य मांडताना दिसतात. “शेतीची सुधारणा म्हणजे नुसत्या पिकाची सुधारणा नव्हे, तर त्या पिकापासून पुढें जो माल तयार होतो तो माल तयार करण्याचेहि कारखाने या देशांत निघाले पाहिजेत. उदाहरणार्थ, उंसाच्या पिकाची सुधारणा झाल्यास त्याबरोबर साखर तयार होणा-या कारखान्यांचीहि अभिवृद्धि झाली पाहिजे. किंवा रबराचा चीक येथें तयार झाल्यास रबराच्या वस्तूंचे कारखानेहि येथें निघाले पाहिजेत...”, हे लोकमान्यांनी २२ ऑक्टोबर १९०३ रोजीच्या अग्रलेखात मांडलेले त्या संदर्भातील प्रतिपादन लक्षणीय ठरते. शेतमालावर प्रक्रिया करून शेतक-याच्या पदरात वाढीव मूल्य घालण्याचा पर्याय आजही तितकाच लागू होतो, ही बाब या ठिकाणी अधोरेखित करावयास हवी.

शेतमालावर प्रक्रिया करून शेतक-याच्या पिशात चार पैसे अधिक जमा करण्याचा पर्याय तर्कशुद्ध असला तरी, व्यवहारात, त्या दिशेने करावयाच्या प्रयत्नांची सुरुवात पिकांच्या वाणात सुधारणा घडवून आणण्यापासून करणे भाग पडते. कारण, शेतीमध्ये पिकणारा माल प्रक्रियायोग्य असेलच याची हमी बरेचदा देता येत नाही.

या एका सूक्ष्म परंतु महत्त्वाच्या मुद्याकडे लोकमान्य २८ मार्च १९०२ रोजीच्या अग्रलेखाद्वारे सगळ्यांचेच लक्ष वेधतात. “हल्लीं कापसाच्या गिरण्यांतून जीं यंत्रें असतात त्यांत इकडील कापसाचा बारीक धागा निघत नाही. परंतु कापसाच्या लागवडीत सुधारणा झाल्यास लांब धाग्याचा कापूस इकडे उत्पन्न होऊन जवळ जवळ २० कोट रुपयांचा विलायती माल खपण्याचे बंद होईल. आमच्या देशांतील कापसापासून यंत्राने बारीक सूत कसे काढणें किंवा कापसाच्या लागवडीची सुधारणा करून लांब धाग्याचा कापूस उत्पन्न कसा करावा, या एका प्रश्नाचा पुरा शोध होऊन निकाल लागल्यास त्यापासून देशाचें केवढें हित होईल, हें यावरून लक्षांत येईल. हा प्रश्न सरकारच्या व लोकांच्या डोळ्यांपुढें नाही असें नाही. अमेरिकन कापसाची इकडे लागवड करण्याबद्दल सरकारने पहिल्याने काहीं खटपट केली होती; पण ती जितक्या नेटाने चालवावयास पाहिजे होती तितकी चालविली गेली नाही. मि. टाटा यांनी इजिप्त देशांतील कापसाची इकडे लागवड करण्याबद्दल काहीं दिवसांपूर्वी सूचना केली होती, पण त्यांचे पुढे काय झालें हें कळत नाही. अलीकडे कानपूर येथे लांब धाग्याच्या कापसाची लागवड करण्यासंबंधाने प्रयत्न करून अनुभव घेतला. त्यावरून तशी लागवड होणे शक्य आहे असें दिसून आल्याचें समजतें; पण त्याबद्दल आजच काहीं खात्री सांगता येत नाही. कसेंहि असो, हा प्रश्न इतका महत्त्वाचा आहे की, त्याची पिच्छ आम्ही सोडून उपयोगी नाही. इजिप्त देशांत कापसाची जर सुधारणा झाली तर हिंदुस्थानांत तशी सुधारणा कां होऊं नये, हें आम्हांस समजत नाही. मात्र सरकारने, संस्थानिकांनी व लोकांनी या कामांत आपल्या यत्नाची पराकाष्ठा केली पाहिजे...”, अशा शब्दांत लोकमान्यांनी या पैलूचे सादर केलेले आग्रही प्रतिपादन आजही कालबाह्य झालेले नाही.

शेती अथवा/आणि उद्योगधंद्यांसारख्या उत्पादक व्यवसायांमध्ये गुंतलेल्यांचे शिक्षण-प्रशिक्षण सतत चालू राहण्याची संस्थात्मक व्यवस्था करणे, हा उत्पादकता सरासरीने वाढविण्याच्या प्रयत्नांचा एक महत्त्वाचा पैलू ठरतो. त्या दिशेने प्रयत्न करत असतानाच, शेतीविषयक शिक्षण आणि उद्योगधंद्यांचे प्रशिक्षण या संदर्भात केल्या जाणा-या प्रयत्नांची सांगड परस्परांशी घातलेली असावयास हवी, याचे पुरेसे भान व्यवहारात राखले जातेच असे नाही. शेतीशिक्षण आणि धंदेशिक्षण यांचा अन्योन्य संबंध नेमका का व कसा आहे, यांकडे सरकारचे व पर्यायाने सगळ्या समाजाचेच लक्ष वेधताना लोकमान्यांनी ७ जून १९०४ रोजीच्या अग्रलेखात व्यक्त केलेले विचार आजही तितकेच मननीय ठरतात. लोकमान्यांच्या प्रतिपादनानुसार, “कृषिशिक्षण व

धंदेशिक्षण यासंबंधाने एक गोष्ट वारंवार कितीही सांगितली असतां पुरे होणार नाही. ती अशी की, या बाबतींत बहुतेक जबाबदारी निदान हें शिक्षण यथाप्रमाण देण्याचा उपक्रम करण्याची जबाबदारी तरी सरकारची आहे. हिंदुस्थानांतील शेंकडा ऐंशी इतकी लोकसंख्या शेतकीवर निर्वाह करणारी आहे, असें जर ठरलें आहे तर, ही एवढी लोकसंख्या शेतकीच्या उद्योगावरच येऊन कां पडली व ती तशी पडल्यावर तिच्या तरणोपायास मार्ग कोणता याचा विचार, ज्या सरकारच्या गंगाजळींतील मुख्य घटक शेतक-याचा पैसा हा होय, त्यानेच करावयास पाहिजे. कृषिशिक्षण व धंदेशिक्षण यांचा निकट संबंध असा येतो की, कृषिशिक्षणाचा हेतु हातीं असेल तेवढ्या जमिनीत चांगलें व पुष्कळ धान्य कसे पिकवावें हा होय, व धंदेशिक्षणाचा हेतु देशांतील उद्योगधंदे वाढवून शेतकीच्या ओघांत सांपडून दुर्दशेकडे वहात जाणा-या जितक्या लोकांस परावृत्त करतां येईल तितक्यांस वांचविणें हा आहे...”. शेतीविषयक शिक्षण आणि व्यावसायिक अथवा धंदेशिक्षण यांच्या आंतरसंबंधांबाबत लोकमान्यांनी मांडलेले हे विश्लेषण आज संदर्भहीन झालेले आहे, असे आपण म्हणू शकतो का ?

अल्पभूधारक आणि/अथवा अत्यल्प भूधारक शेतकरी व्यावसायिकांचे एकंदर शेतकरी वर्गामध्ये असलेले अत्यंत मोठे प्रमाण, हा आपल्या देशातील कृषिविकासाच्या प्रयत्नांमध्ये जाणवणारा एक प्रमुख अडथळा शाबीत होतो. शेती कसणा-या दर शेतकरी कुटुंबामागे उपलब्ध असलेल्या सरासरी लागण क्षेत्राचा आकार सातत्याने आकुंचन पावत राहिला तर, जमिनीचा तो अल्पस्वल्प तुकडा कसत राहणे शेतक-याला उत्तरोत्तर आतबड्याचे ठरू लागते. एक तर, मुळतः लागण क्षेत्रच कमालीचे मर्यादित असल्याने शेती कसण्याच्या नवनवीन यंत्रतंत्रांचा अंगीकार करणे अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतक-यांना आर्थिकदृष्ट्याच परवडत नाही. साहजिकच, या गटातील शेतक-यांची सरासरी उत्पादकता (एक एकक क्षेत्रावर निर्माण होणारे उत्पादन) रोडावलेली राहते. मुदलात, उत्पादकताच कुपोषित राहिल्याने त्याचा प्रतिकूल परिणाम साहजिकपणेच जाणवतो तो शेतीमधून मिळणा-या एकंदर उत्पादनावर. जमीन कसून पदरात पडणारे एकंदर उत्पादनच सीमित राहिल्याने, अन्नधान्याची घरची गरज भागवून मग बाजारात नेऊ न विकण्यासारखा जो काही विक्रीयोग्य वाढावा अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतक-यापाशी उरतो तो विकून हातात येणारे उत्पन्नही दुर्बलच राहते. जे काही तुटपुंजे उत्पन्न शेतीद्वारे मिळते त्यांत बचत करून पुन्हा शेतीमध्ये गुंतवणूक करण्याचे वित्तीय बळच या गटातील शेतक-यांपाशी उरत नाही.

गुंतवणुकीअभावी जमिनीची सरासरी उत्पादकता कुपोषित राहते...आणि या दुष्टचक्रापासून अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतक-यांची सुटकाच कधी होत नाही. साहजिकच, या गटातील शेतक-यांना वेढून बसलेला आर्थिक हलाखीचा पाशही ढिला होण्याच्या आशा मंदावतात. भारतीय शेतक-याचे हे असे कठोर व दुष्कर भागधेय आजचे नाही. ते वर्षानुवर्षे तसेच टिकून राहिलेले आहे.

ब्रिटिश अंमलाखालील हिंदुस्थानातील शेतक-यांची स्थिती नेमकी अशीच होती. ७ जून १९०४ रोजी लिहिलेल्या अग्रलेखामध्ये, लोकमान्य, बरोबर याच वास्तवाकडे सरकारचे लक्ष वेधतात. शेतक-यांच्या याच वर्गाची गा-हाणी जोतीराव फुले यांनी रोखठोक भाषेमध्ये प्रथम मांडली. लोकमान्यांच्या विश्लेषणानुसार, “अमेरिकेतील लोक मुख्यतः धंदेवाईक असून, ते शेतकीवर हिंदुस्थानांतील लोकांइतके अवलंबून नाहीत. असे असून शिवाय व्यक्तिशः शेतक-यास मोठ्या प्रमाणावर शेतकी करण्याचे जसे साधन त्यास आहे तसे हिंदुस्थानांतील शेतक-यांस नाही. हजारों एकर ज्यांच्या खात्यास लागलेले आहेत असे शेतकरी किंवा शेतक-यांच्या कंपनी अमेरिकेत अनेक सांपडतील. उलटपक्षीं हिंदुस्थानांत ज्याच्या खात्यास पन्नास एकर लागले आहेत व त्या पन्नास एकरांची लागवड करण्याचे सांपत्तिक सामर्थ्य ज्यांमध्ये आहे असे शेतकरी किती निघतील, याचा ज्याचा त्यानेच विचार करावा. हातीं उणेपुणे पांच-चार एकरहि नाहीत व पदरीं खाणारीं माणसे दहा-पांच, अशी स्थिति हिंदुस्थानांतील शेतकरीवर्गांत प्रायः आढळून येईल. विशेषतः पूर्वीच्या अमदानींत एका जमिनीच्या मालकी-हक्कामुळे ज्यास चराईचे रान असेल तेथें पाटाचें पाणी व डोंगरकपारीतील मीठ वगैरे अत्यावश्यक जिनसा फुकट मिळत व जमिनीतील निधिनक्षेपाची ऊबहि ज्यांस थोडीबहुत मिळे अशा पूर्वीच्या शेतक-यांची चोहों बाजूंनीं नाडलेल्या आणि सत्त्वहीन होत चाललेल्या जमिनीच्या पृष्ठभागाखेरीज ज्यास दुसरे उपजीविकेचें साधन राहिलेले नाही, अशा हल्लींच्या शेतक-यांची तुलना केली असतां, शेतकी किती कठिण झालेली आहे याची कल्पना होईल. अशा स्थितींत हातीं असलेल्या टीचभर जमिनीचीच लागवड करून शेतकरी आपला चरितार्थ चालविण्यास समर्थ होईल, असे शिक्षण त्यास देणें जरूर आहे...”. शेतक-यांना उपयुक्त व ते ज्या वास्तव परिस्थितीचा सामना करत शेती कसत आहेत त्या वास्तवाशी सुसंगत असे शेतीविषयक शिक्षण देण्याची गरज प्रतिपादन करत असताना, लोकमान्य, अशा शिक्षणाची व्यावहारिक चौकट किती तपशीलवार रेखाटतात, त्याचा प्रत्यय या ठिकाणी येतो.

इथे उद्धृत केलेला लोकमान्यांचा हा उतारा १९०४ सालातील, म्हणजे, जवळपास १२५ वर्षांपूर्वीचा आहे. भारतामधील शेतीचे या संदर्भातील आजचे चित्र नेमके दिसते तरी कसे, अशी उत्सुकता कोणासही वाटे. २०१५-१६ या वर्षात आयोजित करण्यात आलेल्या कृषिगणनेद्वारे हाताशी आलेली जी आकडेवारी आता उपलब्ध झालेली आहे तिचे अंतरंग न्याहाळून पाहणे या संदर्भात मननीय आणि तितकेच उद्बोधक ठरावे. शेती कसणा-या दर शेतकरी कुटुंबामागे आपल्या देशात सरासरीने किती लागण क्षेत्र २०१५-१६ या वर्षात होते, याची या गणनेद्वारे प्रकाशित झालेली सांख्यिकी आकडेवारी मोठी चिंतनीय, चिंताजनक आणि शोचनीय अशीच दिसते. या पाहणीनुसार, देशातील दर शेतकरी कुटुंबामागे २०१५-१६ या वर्षात सरासरीने अवघे १.०८ हेक्टर इतकेच काय ते लागण क्षेत्र होते. देशातील शेतीक्षेत्राचे व्यावहारिक दर्शन घडविणारी ही कृषिगणना आपल्याकडे दर पाच वर्षांनी आयोजित करण्यात येते. त्या नुसार, २०१०-११ या वर्षात घेण्यात आलेल्या कृषिगणनेच्या आकडेवारीप्रमाणे, त्या वर्षी, देशातील दर शेतकरी कुटुंबामागे उपलब्ध असणा-या लागण क्षेत्राचे सरासरी आकारमान १.१५ हेक्टर इतके होते. म्हणजे, केवळ पाचच वर्षांच्या कालावधीदरम्यान, देशातील दर शेतकरी कुटुंबाकडे उपलब्ध असणारे सरासरी लागण क्षेत्र १.१५ हेक्टर पासून १.०८ हेक्टरपर्यंत घसरल्याचे ही आकडेवारी सांगते.

सन २०१५-१६ या कृषिवर्षात आयोजित करण्यात आलेल्या या गणनेमध्ये आणखी एक बाब नमूद आहे. ती अशी की, त्या वर्षात आपल्या देशात लागवडीखाली जेवढे म्हणून एकंदर क्षेत्र होते त्यांपैकी तब्बल ४७ टक्के लागण क्षेत्र हे दोन हेक्टरपर्यंतच आकारमान असलेल्या तुकड्या-तुकड्यांचे बनलेले होते. २०१०-११ या वर्षात घेण्यात आलेल्या कृषिगणनेमध्ये हीच टक्केवारी दिसत होती ४५ इतकी. याचाच अर्थ हा की, लहान-लहान, आर्थिकदृष्ट्या किफायतशीर शाबीत न होणा-या तुकड्यातुकड्यांच्या लागण क्षेत्रांनी सजलेल्या कृषिक्षेत्राच्या प्रमाणात २०१०-११ ते २०१५-१६ या पाच वर्षांच्या कालावधीदरम्यान दोन पर्सन्टेज् पॉइंट्सनी वाढ घडून आलेली दिसते.

हिंदुस्थानामध्ये धंदेशिक्षणाच्या व्यवस्थेची निर्मिती व प्रसार घडवून आणण्यासंदर्भात सरकारला शिफारशी करण्याच्या हेतूने, साधारणपणे १९०१-०२ सालाच्या आसपास, कर्नल क्लिबर्न यांच्या अध्यक्षतेखाली ब्रिटिश सरकारने एक फिरती समिती नेमली होती, असे लोकमान्यांच्या लेखनावरून ध्यानात येते. हे कर्नल क्लिबर्न इंजिनियर होते. हिंदुस्थानातील होतकरू विद्यार्थ्यांना धंदेशिक्षण प्रदान करण्यासंदर्भात

या समितीने अभ्यासांती ज्या सूचनावजा शिफारशी केल्या त्या संदर्भातील एक निर्देश लोकमान्यांच्या २ फेब्रुवारी १९०४ रोजीच्या अग्रलेखात आपल्याला सापडतो. कर्नल क्लिबर्न यांच्या अध्यक्षतेखालील अभ्याससमितीने धंदेशिक्षणाची सुविधा हिंदुस्थानात प्रवर्तित करण्यासंदर्भात समितीच्या अहवालात व्यक्त केलेली भूमिका आणि त्या भूमिकेच्या अनुषंगाने अग्रलेखामध्ये लोकमान्यांनी केलेली टिप्पणी आजही तितकीच प्रस्तुत भासते. लोकमान्यांच्या कथनानुसार, “कर्नल क्लिबर्न यांच्या कमिटीचें असें मत आहे कीं, लहान लहान धंदे शिकविण्याकरितां ज्या शाळा काढावयाच्या त्यांत धंद्यासंबंधानें नुसतें शिक्षण देऊन उपयोगी नाहीं, तर तो धंदा फायदेशीर रीतीनें कसा चालवावा हें व्यापारी शिक्षणहि त्यांत मिळालें पाहिजे. उदाहरणार्थ, चामड्याचा, कांचेचा किंवा साखरेचा कारखाना घ्या. या कारखान्यांत ज्या रासायनिक क्रिया लागतात त्या विद्यार्थ्यांस शिकविल्या, तर तेवढ्यानें हे धंदे फायदेशीर रीतीनें चालविण्यास विद्यार्थी तयार होत नाहींत. यासाठीं फायदेशीर रीतीनें हे धंदे जे लोक चालवितात अशा लोकांच्या कारखान्यांतून विद्यार्थी उमेदवार म्हणून ठेवावे आणि त्यांस अवश्य लागणारें लिहिण्यावाचण्याचें, ड्रॉइंगचें आणि रासायनिक शास्त्राचें ज्ञान धंदेशिक्षणाच्या शाळेंत द्यावें अशी कमिटीनें सूचना केली होती; आणि अशा प्रकारची शाळा नेपल्स (इटली) येथें चालू आहे, त्या नमुन्यावरच इकडे शाळा कराव्या असें म्हटलें होतें. हल्लीं आमच्या देशांत जे धंदे चालू आहेत त्यांसंबंधानें पाहिलें तर ही सूचना कांहीं वावगी नव्हती; किंबहुना नवे धंदे लोकांस शिकविल्यानंतर त्यांपैकीं जे लोक कारखाने काढतील त्यांचे ते कारखाने आणि धंदेशिक्षणाच्या शाळा यांची परस्परजोड रहाणोंहि इष्ट आहे”.

कर्नल क्लिबर्न यांच्या अध्यक्षतेखाली, ब्रिटिश अमदानीत नियुक्त करण्यात आलेल्या समितीने होतकरू एतद्देशीय विद्यार्थ्यांना धंदेशिक्षणाची व्यवस्था उपलब्ध करून देण्याबाबत केलेली शिफारस आणि लोकमान्यांची त्या संदर्भातील टिप्पणी त्या नंतर ११६ वर्षे उलटून गेली तरी कालबाह्य ठरत नाही. उपजीविकेसाठी केवळ शेतीवरच निर्भर असलेल्या लोकसंख्येचा भार कमी करावयाचा तर बिगर शेती उद्योगधंद्यांचा विकास-विस्तार होणे गरजेचे ठरते. स्वतःचा धंदा चालू करण्याची इच्छा असणा-या उद्यमशील होतकरूला, त्या दृष्टीने, निव्वळ कौशल्यशिक्षण देऊन भागणार नाही, हा मुद्दा कर्नल क्लिबर्न यांच्या समितीने तिच्या शिफारशींमध्ये विशेषत्वाने नमूद केलेला दिसतो. कारण, जो धंदा चालू करावयाचा त्याच्याशी सुसंगत असे यंत्रत्रविषयक कुशल शिक्षण-प्रशिक्षण ही स्वतःचा व्यवसाय स्थापन करून तो यशस्वीपणे

चालविण्यासाठी अत्यावश्यक पूर्वअट असली तरी ती पुरेशी ठरत नसते. स्वतःचा व्यवसाय किफायतशीरपणे उभा करण्यासाठी कौशल्यप्रधान शिक्षणाच्याही पलीकडे अनंत गोष्टी व त्या संदर्भातील ज्ञानानुभव होतकरू उद्योजकाच्या जवळ असावा लागतो. केवळ तंत्रशिक्षणाने सर्व काही भागत नसते. त्यांमुळे, कौशल्यप्रधान तंत्रशिक्षणाला ख-या अर्थाने व्यावसायिक शिक्षणाची अथवा/आणि उद्यमशीलतेचे संस्कार घडविणा-या प्रशिक्षणाची सोय उपलब्ध करून दिली जाणे, अत्यंत गरजेचे ठरते. ११५ वर्षांपूर्वी लोकमान्य नेमकी तीच गरज परकीय शासनकर्त्यांच्या पुढ्यात वृत्तपत्रासारख्या लोकमाध्यमाद्वारे मांडत होते. आजची गरजही नेमकी तीच आहे.

व्यावसायिक जबाबदारीची गरज म्हणा वा मागणी आणि ‘संपादक’ या भूमिकेद्वारे स्वीकारलेले लोकशिक्षकाचे व्रत अशा दोन्ही नात्यांनी लोकमान्यांनी त्या वेळी व्यक्त केलेल्या अर्थविषयक काही विचारांचा, विस्तारभयाचा धोका पत्करूनही, या ठिकाणी विवेक आढावा घेण्यामागील हेतू मुख्यतः दोन. वृत्तपत्राच्या संपादकाला अनेक विषयांतील काही किमान ज्ञान अथवा माहिती असणे अनिवार्यच ठरते. आज, इंटरनेटच्या माध्यमातून माहितीचा अक्षरशः द्रोणागिरी आपल्या बोटाग्री वसलेला आहे. लोकमान्यांच्या काळात तर या कशाचाही मागमूसदेखील नव्हता. तरीदेखील, आपल्याला जो विषय अग्रलेखाच्या माध्यमातून समाजमनाच्या पुढ्यात मांडावयाचा आहे त्या संदर्भातील आवश्यक तो सारा तपशील मेहनतीने गोळा करून विश्लेषक पद्धतीने सुगम शैलीत प्रतिपादन करण्याची लोकमान्यांची या लेखनाच्या माध्यमातून प्रगट होणारी शैली आजही केवळ अनुकरणीयच नव्हे तर गरजेचीही आहे, ही बाब अधोरेखित करणे, हा या खटाटोपामागील पहिला हेतू.

दुसरे म्हणजे, भारतातील शेती आणि शेतकरी यांच्या वाट्याला आलेले दुःसह आणि दुस्तर जगणे हे केवळ उदारीकरणाचे, जागतिकीकरणाचे अपत्य नव्हे, हे वास्तव आवर्जून मांडणे, हा या सादरीकरणाच्या मुळाशी असणारा आणखी एक मुख्य उद्देश. भारतीय शेती आणि तिचे खडतर बनलेले अर्थकारण यांची नाळ देशी अर्थकारणात प्रदीर्घ काळ मुरलेल्या अनेकविध असमतोलांशी जुळलेली आहे. केवळ शेतीच्या विकासावर लक्ष केंद्रीत करून भागणारे नाही. भारतीय शेती आणि शेतकरी यांचे अर्थकारण ऊर्जितावस्थेकडे नेण्यासाठी शेतीइतकेच बिगर शेती क्षेत्रांतही सुधारणांचे प्रयत्न येत्या काळात एकवटावे लागतील, हा खरा धडा आपल्याला या सगळ्या उहापोहाद्वारे शिकावा आणि गिरवावा लागणार आहे. ■■

अर्थबोधपत्रिका पुरवणी

राजकीय पक्षांसाठी रचनात्मक कार्यक्रम

● प्रा. नीळकंठ रथ

तळागाळामध्ये पक्षाचे काम करत राहणा-या पक्षकार्यकर्त्यांना दोन निवडणुकांच्या दरम्यानच्या काळात कशा प्रकारे व कोणत्या कामांत गुंतवून ठेवावे, हा प्रश्न जवळपास सर्वच राजकीय पक्षांना भेडसावत असतो. भारतीय जनता पक्ष याला अपवाद ठरतो अथवा ठरावा. निवडणुका होऊन गेल्यानंतर पुन्हा दुस-या निवडणुका जाहीर होण्यादरम्यान जो अवधी असतो त्या काळात पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी काय करायचे ? ... हातावर हात टाकून नुसते बसून तर राहता येत नाही. आणि तसे करणे उचितही नाही. रिकाम्या वेळेत नुसत्याच काही तरी टिवल्याबावल्या करत बसण्यापेक्षा काहीबाही कामे करत राहणे हे त्यांतल्यात्यांत बरे असे आपण म्हणतो. निवडणुकांच्यादरम्यानच्या मोकळ्या वेळेत, मग, राजकीय पक्षांचे कार्यकर्ते जनतेच्या (म्हणजेच, मतदारांच्या) शासनदरबारी अडकून पडलेल्या वैयक्तिक समस्यांच्या सोडवणुकीकडे वळतात. त्यासाठी स्थानिक आमदार अथवा खासदारांची मदत घेण्यात येते. आपल्या बोलीभाषेत या प्रकारच्या व्यवहाराला आपण मध्यस्थी (आणि, अंमल कठोर भाषेत बोलायचे तर दलाली) असे म्हणतो. ज्या मतदारसंघातून त्या त्या राजकीय पक्षाचा आमदार अगर खासदार निवडून आलेला नसतो, तिथे, साहजिकच अशी कामे करणे शक्य होत नाही अथवा नसते. परिणामी, प्रत्यक्ष निवडणुकांच्या वेळी पक्षकार्यकर्ते निष्प्रभ ठरतात. जनसामान्यांशी कार्यकर्त्यांचा संपर्कच उरला नसेल तर मतदारांचे मन ते कसे वळवणार ?

याला अपवाद फक्त दोनच राजकीय पक्षांचा - डावे पक्ष आणि भारतीय जनता पक्ष. या दोन पक्षांच्या कार्यकर्त्यांना मात्र कामे असतात अथवा दिली जातात. कामगार संघटनांच्या माध्यमातून शहरी कामगारांचे संघटन घडवून आणण्याचे काम डावे पक्ष करत राहतात. तर, किसान सभांच्या माध्यमातून शेतकरी आणि शेतमजुरांचे संघटन डावे पक्ष ग्रामीण भागांत जारी राखतात. आदिवासी कुटुंबांना जमिनीचे हक्क प्रदान केले जावेत, यासाठीदेखील डावे पक्ष मागण्या करण्यात सक्रिय असतात. खंडकरी शेतक-यांसंदर्भातील प्रश्नांची समाधानकारक सोडवणूक करण्यात पश्चिम बंगालमधील सत्ताधा-यांना एके काळी यश आले हे खरे. परंतु, या यशाचा फायदा घेत राहणे किती काळ जमणार ? यथावकाश ग्रामीण भागातील बेरोजगारीच्या समस्यांने तिथे नव्यानेच डोके वर काढले. ही समस्या हाताळण्यात डाव्य पक्षांना अपयश आले आणि त्याची किंमत त्यांना निवडणुकांमध्ये मोजावी लागली. आता, हे आव्हान स्वीकारण्यात तृणमूल काँग्रेसलाही, समजा, अपयश आले तर निवडणुकांत त्यांनाही पराभवाची चव चाखावी लागेल. सांगता-नावाजता येईल असे कामगारसंघटनांचे कामही आता शहरांमध्ये दिसून येत नाही.

राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ या आपल्या संस्थापक आणि बौद्धिक गुरूंच्या साहाय्याने हिंदुत्वाचा आपला पायाभूत कार्यक्रम व तत्त्वज्ञान यांचा प्रचार-प्रसार करण्याच्या कामी भारतीय जनता पक्ष मात्र तळागाळातील आपल्या कार्यकर्त्यांना गुंतवून ठेवतो. विश्व हिंदू परिषद, बजरंग दल यांसारख्या परिवारातील अन्य संघटनाही या कामात सक्रिय असतात. गंगा-यमुना-सरस्वती यांसारख्या नद्यांना पवित्र मानणारे तसेच भारतमातेची पूजा करणारे तेवढेच काय ते हिंदू आणि अन्य सारे अ-हिंदू व म्हणूनच अ-भारतीय असा भाव या सा-यामध्ये अध्याहृत असतो. हिंदुत्वाच्या तत्त्वज्ञानाचा प्रचार-प्रसार करण्याबरोबरच, गोहत्याबंदी, बेवारशी गोधनाचा सांभाळ करण्यासाठी गोशाला चालविणे, सामूहिक उपासनांचे आयोजन, राम मंदिरापासून ते गोडसेंच्या मंदिरांपर्यंत मंदिरांची उभारणी, हिंदीतर प्रदेशांमध्ये (उदाहरण द्यायचे झाले तर, ईशान्य भारतातील राज्ये) हिंदीचा पुरस्कार...अशांसारख्या, हिंदुत्वाच्या तत्त्वज्ञानाचे रोकडे आविष्करण घडविणा-या कार्यक्रमांमध्येही त्या पक्षाचे कार्यकर्ते क्रियाशील असतात. यांसारख्या उपक्रमांमध्ये हे कार्यकर्ते पूर्णवेळ गुंतलेले राहतात. यांसारख्या इतर सर्व प्रश्नांबाबत संघाची विचारपूत अशी भूमिका नसल्यामुळे कार्यकर्ते त्या संदर्भात अनभिज्ञ राहतात.

काँग्रेस आणि अन्य बहुतेक प्रादेशिक पक्षांकडे असे काही कार्यक्रमच मुदलार नाहीत. आणि तेच त्यांच्या अपयशाचे कारण शाबीत होते. काँग्रेसच्या स्वातंत्र्यपूर्व काळातील रंगरूपाचे स्मरण या सगळ्या पार्श्वभूमीवर होते. उच्चभू आणि सुशिक्षित मध्यमवर्गीयांची संघटना असेच काँग्रेसचे स्वरूप १९२०सालापर्यंत होते. काँग्रेसला बहुसंख्यात्मक बहुजनांच्या संघटनेचे रूप प्रदान केले ते गांधीजींनी. त्या बरोबर, काँग्रेस ही जनसामान्यांची चळवळ बनली. लोकांमध्ये मिळून-मिसळून त्यांना काँग्रेसच्या कार्यक्रमांबद्दल माहिती देण्यासाठी काँग्रेसचे कार्यकर्ते सर्वत्र हिंडू-फिरू लागले. ब्रिटिश सरकारच्या विरोधात असहकाराचे आंदोलन छेडले गेल्याबरोबर काँग्रेसमध्ये वरपासून पार खालपर्यंत सक्रिय असणारे यच्चयावत सगळे काँग्रेसजन त्या आंदोलनात सहभागी झाले. परंतु, असहकाराची चळवळ ही काही सलग चालणारी नव्हती. दरम्यानच्या काळात काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांना गांधीजींनी रचनात्मक कार्याची दीक्षा दिली. सूतकताई आणि चरख्यावर विणकाम हे काही केवळ मॅचेन्स्टरला दणका देण्यासाठी योजलेले उपाय नव्हते, तर, भारतीय समाज आणि अर्थव्यवस्था यांसाठी गांधीजींनी मोठे विचारपूर्वक अंगीकारलेले ते नवदिशादर्शक कृतिपंथ होते. सूतकताई आणि विणकामासारख्या रचनात्मक कार्यक्रमांमध्ये सक्रिय सहभाग घेत असतानाच, आपल्या समाजजीवनातील भल्याबु-या गुणवैशिष्ट्यांची चर्चा काँग्रेसचे कार्यकर्ते ग्रामीण जनसमूहाबरोबर करू लागले. अस्पृश्यता आणि जातव्यवस्था यांची अनिष्टता व अवांछनीयता, त्या माध्यमातून, सर्वसामान्यांच्या नजरेस आणून दिली जाऊ लागली. जीवनातील पायाभूत अशा विशुद्ध मानवी मूल्यांची शिकवणच सार धर्म देत असतात, हे वास्तव, जनमानसाला समजावण्याचा प्रयत्न आपले लेखन आणि प्रार्थनासभांद्वारा गांधीजी करू पाहत होते. गांधीजीप्रणीत ते सारे रचनात्मक कार्यक्रम १९२० ते १९४२ या कालखंडात अगदी ऐन भरात होते. काँग्रेस संघटना त्या काळात कमालीची सक्रिय आणि जिवंत भासत असे, ही सारी त्याचीच निष्पत्ती. तुरुंगवासाची शिक्षा झालेल्या काँग्रेस कार्यकर्त्यांची मुक्तता 'छोडो भारत' आंदोलनानंतर केली गेली आणि, ब्रिटिश शासनकर्ते आता भारतातील आपले बस्तान गुंडाळतील ही बाब स्वच्छपणे प्रकाशमान झाली. याचा परिणाम असा झाला की, फाळणीनंतर स्वतंत्र भारताच्या सत्तापरिघात शिरकाव करून घेण्यातच काँग्रेसचे कार्यकर्ते मशगुल झाले. फाळणीदरम्यान उसळलेला धार्मिक हिंसाचार आणि हत्याकांड यांचा भडका शमविण्यासाठी गांधीजी मात्र एकाकीपणे पदयात्रा करत होते. गांधीजीप्रणीत रचनात्मक कार्यक्रमांच्या शिडातील हवाच या सा-यादरम्यान पार निघून

गेली. काँग्रेस पक्ष आणि पक्षाचे कार्यकर्ते याची ती बदललेली मानसिकता व कार्यपद्धती पाहून अस्वस्थ बनलेले काँग्रेसचे काही क्रियाशील सदस्य काँग्रेस सोडून गेले.

स्वातंत्र्याची प्राप्ती झालेली असल्यामुळे, एक राजकीय संघटना असे असलेले काँग्रेसचे रूप विसर्जित करून तिला सामाजिक संघटनेचा पेहराव चढवावा, असा प्रस्ताव गांधीजींनी काँग्रेस पक्षाच्या पुढ्यात मांडला. परंतु, गांधीजींचा तो प्रस्ताव कोणीच मानला नाही. गांधीजींनी मांडलेल्या त्यांच्या प्रस्तावानुसार, एक सामाजिक संघटना म्हणून काँग्रेसचा पुनरावतार घडविला जाणेच अधिक श्रेयस्कर ठरले असते, असे आता मागे वळून बघताना वाटते. राजकीय संघटना म्हणून काँग्रेसचे विसर्जन झाल्यानंतर जी कोणती राजकीय संघटना नव्याने आकाराला आली असती त्या संघटनेला तळागाळात करावयाची सामाजिक कामे तसेच काही मूलभूत कल्पना सुचविणारे व्यासपीठ म्हणून, सामाजिक संघटनेचे कालोचित रंगरूप नव्याने धारण केलेल्या काँग्रेसला अर्थपूर्णपणे सक्रिय राहता आले असते. या सामाजिक संघटनेमध्ये कार्यरत असणा-या कार्यकर्त्यांची आणि (राजकीय पुनरावतार झालेल्या) नवकाँग्रेसची विचारसरणी एकाच मुशीतून घडलेली असल्यामुळे, त्या कार्यकर्त्यांनी नवकाँग्रेसला बळ पुरविले असते. तसे झाले असते तर, आज अनुभवास येणा-या सामाजिकदृष्ट्या प्रतिगामी वृत्ती-प्रवृत्तींचा मुकाबला करण्याची वेळ आपल्यावर येती ना.

काँग्रेसने स्वातंत्र्यपूर्व काळात प्रवर्तित केलेल्या रचनात्मक कार्यक्रमांना स्वातंत्र्योत्तर काळात खीळ बसली हे खरे. परंतु, नव्यानेच प्रवर्तित झालेल्या काही विकासोपक्रमांच्या माध्यमातून साकारणा-या नवीन सामाजिक संरचनेचा फायदा देशाच्या काही प्रांतांत त्या पक्षाने करून घेतला. नव्याने अस्तित्वात आलेल्या रचनात्मक कार्यक्रमांमध्ये पक्षाच्या कार्यकर्त्यांनी सक्रिय सहभागी व्हावे म्हणून त्यांना प्रोत्साहित केले. 'महाराष्ट्र' या नावाचे भू-राजकीय एकक १९६० साली देशाच्या नकाशावर अवतरण्यापर्यंत अस्तित्वात असलेल्या जुन्या मुंबई इलाख्याचे उदाहरण या संदर्भात उद्बोधक ठरावे.

सहकारी पतपेढ्यांचे प्रवर्तन गावपातळीवर घडवून आणण्याची एक व्यापक मोहिम भारतीय रिझर्व्ह बँकेने १९५०च्या पूर्वार्धात सुरू केली. अशा पतपेढ्यांचे अल्पमूल्य समभाग खरेदी करत ग्रामीण भागातील शेतकरी त्या कार्यक्रमात सक्रिय बनले. शेतीच्या हंगामांतच सदस्यांकडून कर्जाची मागणी येईल, या हिशेबाने, खरीप आणि रबीच्या हंगामांसाठी शेतीसंलग्न खर्चाची अंदाजित आकडेवारी पतपेढ्यांनी

तयार केली. कर्जाऊ रकमेची ती संभाव्य गरज भागविण्याच्या दृष्टीने त्या त्या पतसंस्थेकडे संकलित झालेल्या ठेवी आणि त्यांचे भागभांडवल अपुरे ठरते आहे, असे ध्यानात आले तर आणि तेव्हा, त्या त्या जिल्ह्यातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक तिच्याकडील ठेवी घेऊन पतसंस्थांच्या मदतीस धावून आली. अशा सहकारी पतसंस्थांचे सदस्यत्व घेण्याबाबत शेतक-यांना प्रोत्साहित करणे, त्यांच्या कर्जविषयक गरजांचे नेमके अंदाज तयार करण्यात शेतक-यांना मार्गदर्शन व मदत करणे, त्या संदर्भात शेतक-यांच्या पुढ्यात उद्भवणा-या समस्या पतसंस्थांच्या पुढ्यात सादर करणे...अशांसारखी कामे हे केवळ काँग्रेसच्याच नव्हे तर, काँग्रेसेतर अन्य अनेक राजकीय पक्षांच्या कार्यकर्त्यांचे एक मुख्य कार्यक्षेत्रच बनून गेले. हे तसे ब-यापैकी पूर्ववेळचे काम होते. शेतीच्या तसेच शेतक-यांच्या समस्यांची जवळून ओळख करून घेण्याची एक नामी संधीच त्यांद्वारे पक्षकार्यकर्त्यांना चालून आली. ग्रामीण जनतेबरोबर, या माध्यमातून, प्रस्थापित होणारा त्यांचा संपर्क सातत्यशील आणि तितकाच सुजाण होता. गावपातळीवर तसेच जिल्हास्तरावर कार्यरत असणा-या अशा पतसंस्थांच्या कामकाजामध्ये सक्रिय सहभाग घेण्याबाबत मुंबई इलाख्यातील काँग्रेस संघटनेने आपल्या कार्यकर्त्यांना प्रोत्साहनच दिले. यांतूनच, विविध स्तरांवर कार्यरत बनलेल्या सहकारी संस्थांमध्ये काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांचा सक्रिय सहभाग वाढता राहिला, वाढू लागला. सहकारी चळवळीच्या दृष्टीने मुंबई, मद्रास आणि पंजाब ही तीन राज्ये अव्वल ठरली.

आपल्या देशातील एका अग्रगण्य अर्थतज्ज्ञाचा (माझे शिक्षक, प्राध्यापक धनंजयराव गाडगीळ) सल्ला, आधार व मार्गदर्शन घेत, अहमदनगर जिल्ह्याच्या सिंचित पट्ट्यातील शेतक-यांनी ते पिकवत असलेल्या उसावर प्रक्रिया करण्यासाठी सहकारी तत्वांवर साखर कारखाना उभारण्याच्या दिशेने १९५० सालाच्या प्रारंभी पावले उचलण्यास सुरुवात केली. त्या प्रस्तावित सहकारी साखर कारखान्याच्या एका समभागाची किंमत त्या वेळी होती केवळ १० रु पये इतकी. परंतु, तेवढेही आर्थिक बळ पदरात नसलेल्या गोरगरीब शेतक-यांनी अक्षरशः घरातील भांडीकुंडी विकून कारखान्याचे समभाग खरेदी केले. परंतु, तेवढे करू नही, कारखान्यासाठी आवश्यक असणारी यंत्रसामग्री खरेदी करण्यास आवश्यक असणारी पुंजी काही उभी राहू शकली नाही. शेवटी, अर्थसाहाय्यासाठी राज्य सरकारला विनंती करण्याचे ठरले. सहकारी तत्त्वावर आकारास येत असलेल्या संस्थेच्या वित्तीय कारभारात शासनसंस्थेने

पाऊल घालण्याच्या कल्पनेलाच मुळात, तत्कालीन सत्ताधारी काँग्रेस सरकारमध्ये अर्थखाते सांभाळणा-या वैकुंठभाई मेहता यांचा विरोध होता. मोठ्या मिनतवारीनंतर, अखेर, प्रचलीत व्याजदरानुसार कारखान्याला कर्ज देण्यास वैकुंठभाईंनी अनुमती दिली. कारखान्याने घेतलेल्या कर्जाची पुरती परतफेड १० वर्षांच्या कालावधीमध्ये सव्याज करण्याच्या अटीवर ती सहमती दिली गेली. कारखाना रीतसर चालू झाल्यानंतर केवळ सातच वर्षांत सरकारकडून घेतलेले कर्ज कारखान्याने पूर्णपणे सव्याज फेडून टाकले. प्रवरानगरच्या या कारखान्याचे यश पाहून, आपापल्या भागातही सहकारी तत्त्वावरील साखर कारखाने प्रवर्तित करण्याबाबत राज्याच्या सिंचित भागातील शेतक-यांना हुरूप आला. राजकीय क्षेत्रातील कार्यकर्त्यांनी, खास करून काँग्रेसच्या कार्यकर्त्यांनी, सहकारी साखर कारखाने उभारण्यात आणि ते चालविण्यात सक्रिय सहभाग घेतला. प्रदेश काँग्रेसनेही आपल्या कार्यकर्त्यांना त्या बाबत प्रोत्साहनच दिले.

सहकारी तत्त्वावरील खरेदी-विक्री संघ राज्यातील प्रत्येक तालुक्यात स्थापन व्हावेत या दृष्टीने एक स्वतंत्र कायदाच अस्तित्वात आणण्यात आला. शेतीसाठी शेतक-यांना आवश्यक असणारे उत्पादन घटक तसेच शेतीमध्ये पिकलेला शेतमाल यांची खरेदी-विक्री सहकारी तत्त्वांवर कार्यान्वित बनविण्यात आलेल्या अशा खरेदी-विक्री संघांच्या माध्यमातून सुकर बनावी, हा हेतू त्या मागे होता. काँग्रेस पक्षाचे कार्यकर्ते या खरेदी-विक्री संघांमध्येदेखील सक्रिय सहभागी झाले. शेतक-यांच्या समस्यांबाबतचे कार्यकर्त्यांचे आकलन त्यांद्वारे पायाशुद्ध बनले. तर दुसरीकडे, अशा संस्था-संघटनांच्या माध्यमातून जनसामान्यांबरोबरची त्यांची नाळही पक्की झाली.

या सगळ्यांच संस्था सहकारी तत्त्वावर स्थापन होऊन कार्यरत बनलेल्या होत्या, ही बाब या ठिकाणी अधोरेखित करावयास हवी. सरकारी संस्था असे त्यांचे स्वरूप नव्हते. सहकारी तत्त्वांवर स्थापन झालेल्या संस्थांना शासनसंस्थेकडून कोणत्याही स्वरूपाचे अनुदान मिळत नसे. केवळ एवढेच नाही तर, शासनसंस्थेचा कोणत्याही स्वरूपातील वित्तीय सहभागही सहकारी संस्थांमध्ये नव्हता. सर्वदूर झिरपलेली अशी ती निगळ सहकारी चळवळ होती. ‘कसेल त्याची जमीन’ या तत्त्वाला अनुसरत, कूळ या नात्याने खंडाने जमीन घेऊन ती कसणा-यांकडे त्या जमिनीची मालकी हस्तांतरित करणारा कायदा मुंबई सरकारने १९५४ साली अस्तित्वात आणला. सहकारी चळवळीला त्या कायद्यामुळे मोठे बळच प्राप्त झाले. समाजाच्या तळागाळात काम करणारे काँग्रेस पक्षाचे कार्यकर्ते त्या सामाजिक चळवळीमध्ये अत्यंत हिरिरीने सामील झाले. या

सा-यांतून, देशाच्या प्रगतीस जसा एकीकडे हातभार लागला, तसेच दुसरीकडे काँग्रेसच्या संघटनेचेही सक्षमीकरण घडून आले.

‘महाराष्ट्र’ या नावाचे वेगळे भू-राजकीय एकक १९६० साली स्वतंत्र राज्याच्या रूपाने अस्तित्वात आले. त्या नंतर वर्षभरातच, अनेकांथानी क्रांतिकारक शाबीत होणारा असा एक कायदा राज्याच्या विधानसभेने अस्तित्वात आणला. त्रिस्तरीय पंचायत राज्याची व्यवस्था त्या कायद्यान्वये राज्यात प्रस्थापित झाली. जिल्ह्याच्या स्तरावर जिल्हा परिषद, तालुका पातळीवर पंचायत समिती तर गावपातळीवर ग्रामपंचायत असे त्या व्यवस्थेचे स्वरूप होते. राज्य सरकारच्या निधीद्वारे जिल्ह्यामध्ये कार्यान्वित केल्या जाणा-या सर्व शासकीय विकासयोजनांची अंमलबजावणी करणे, हे या त्रिस्तरीय पंचायत राज्य व्यवस्थेतील संस्थांचे काम होते अथवा गणले गेले. जिल्हा परिषदा या लोकनियुक्त संस्था होत्या. भारतीय प्रशासकीय सेवेमधून प्रशासनामध्ये दाखल झालेला अधिकारी जिल्हा परिषदेचा मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून नियुक्त केला जात असे. जिल्ह्याच्या भौगोलिक सीमांतर्गत सर्व विकासकामांचे व प्रकल्पांचे नियोजन, आखणी आणि अंमलबजावणी व त्यांचे शिरस्त्याचे व्यवस्थापन ही जिल्हा त्रिस्तरीय पंचायत राज्य संस्थांची जबाबदारी बनली. या लोकनियुक्त संस्थांनी त्यांच्या त्यांच्या हिताची जोपासना करणा-या विकासप्रकल्पांची आखणी व नियोजन करणे अपेक्षित होते. राज्य सरकारच्या वार्षिक अंदाजित खर्चापैकी जवळपास ४० टक्के रक्कम एक गड्डा जिल्हा परिषदांकडे हस्तांतरित करण्यात आली. त्या त्या जिल्ह्यात नियुक्त असलेले शासकीय कर्मचारी जिल्हा परिषदांकडे वर्ग केले गेले व ‘जिल्हा परिषदांचे कर्मचारी’ म्हणून त्यांना गणले जाऊ लागले. जिल्हा परिषदांमधील मनुष्यबळाची भरती करण्यासाठी स्वतंत्र लोकसेवा आयोग निर्माण केला गेला. या सा-यामुळे राजकीय क्षेत्रातील कार्यकर्त्यांप्रमाणेच जनसामान्यांमध्येही उदंड उत्साह सळसळू लागला. आपापल्या गरजांची व समस्यांची नोंद सर्वसामान्य नागरिक त्या त्या स्तराशी संबंधित पंचायत राज्य संस्थेकडे करू लागले. आपल्या समस्यांची सोडवणूक करून घेण्यासाठी आमदार-खासदारांकडे जाण्याची गरज त्यांना भासेनाशी झाली. आपापल्या स्थानिक परिसरातील गरजांच्या पूतर्तमध्ये राजकीय कार्यकर्ते गढून राहू लागले. जिल्हा पातळीवरील विविध प्रश्नांबाबत जिल्हा परिषदांमध्ये असणा-या विषयवार समित्यांच निर्णय घेत असत. विविध राजकीय पक्षांच्या लोकनियुक्त प्रतिनिधींना अशा विषय समित्यांवर प्रमाणित प्रतिनिधित्व मिळत असल्यामुळे सर्वच राजकीय पक्षांच्या कार्यकर्त्यांचा

उत्साह दुणावलेला होता. जिल्ह्यापाशी उपलब्ध असलेल्या सीमित साधनसामग्रीच्या मर्यादेतच जिल्ह्याच्या गरजांचा प्राधान्यक्रम बसवून त्यानुसार त्यांचे नियोजन व अंमलबजावणी करण्याबाबतचे धडे लोकनियुक्त प्रतिनिधी या सगळ्या प्रक्रियेद्वारे हळूहळू गिरवायला लागले. सामाजिक आणि आर्थिक कृतिकार्यक्रमांच्या अशा समन्वयाद्वारे लोकसत्ताक संस्था-संघटनांच्या वाढविस्तारास स्वाभाविकपणेच चालना मिळाली, मिळत राहिली.

परंतु, सहकारी संस्था आणि जिल्हा परिषदा यांनी संपादन केलेले यशच, एका परीने, त्यांच्या मुळावर आले. सहकारी पतसंस्थांना सवलतीच्या अथवा/आणि कमी व्याजदराने कर्जाऊनिधी उपलब्ध करून देण्याच्या राज्य सरकारच्या प्रवृत्तीपायी निधीपुरवठ्याचा एक बाह्य स्त्रोत पतसंस्थांना खुला झाला आणि, पतसंस्थांच्या कार्यक्षम चलनवलनाबाबत सदस्य शेतक-यांमध्ये तिथवर नांदत आलेल्या ममत्त्वाला हळूहळू ओहोटी लागली. या नवीन प्रवाहाद्वारे हाताशी बाहेरून येणारा असा निधी, कमी व्याजदर आकारून कर्जरूपाने सदस्य शेतक-यांना वाटप करण्याचा परिपाठ सहकारी पतसंस्थांनी अंगिकारल्यामुळे, सदस्यांच्या ठेवी आपल्याकडे वळवणे त्यांना दुष्कर बनू लागले. परिणामी, गावपातळीवर कार्यरत असणा-या सहकारी तत्त्वावरील प्राथमिक पतसंस्था आजघडीला मृत्युशय्येवर आहेत. राजकीय बळाचा तसेच दडपणाचा प्रयोग करून सहकारी साखर कारखान्यांनी सरकारकडून केवळ कर्जेच नव्हे तर भागभांडवलही पदरात पाडून घेण्यास सुरुवात केली. ज्यांच्या शेतातील उसाचे एक कांडदेखील कारखान्याला घातले जात नव्हते असे बिगर उसकरी शेतकरीही सहकारी साखर कारखान्याचे सदस्य बनून त्या व्यवस्थेमधील महत्त्वाची पदे अडवून बसू लागले. सरकारकडून अधिकाधिक निधी पदरात पाडून घेण्याचे कौशल्य दाखविणारी व्यक्ती तुलनेने अधिक यशस्वी व्यवस्थापक म्हणून गणली जाऊ लागली. अस्तित्वात असलेलेल्यांपैकी बहुसंख्य साखर कारखाने वित्तीय हलाखीच्या परिस्थितीमध्ये ढकलले जाऊन जवळपास बंद पाडण्याच्या टोकावर येऊन ठेपणे, हीच या सा-याची निष्पत्ती.

या सगळ्यांत सर्वाधिक करून, शोकात्म परिस्थिती ओढवली ती जिल्हा परिषदांवर. स्थानिक पातळीवर उद्भवणा-या अडचणींची तड लावण्यासाठी नागरिकांनी आपापल्या जिल्ह्याच्या जिल्हा परिषदेकडे अथवा संबंधित पंचायत समितीकडे धाव घेण्यास सुरुवात केल्यानंतर, स्थानिक आमदार-खासदारांच्या पोटात गोळा उठला अथवा उठू लागला. विधानसभेमध्ये अथवा संसदेमध्ये कार्यरत राहून राज्य अथवा

देशपातळीवरील कायदे करण्याचे संवैधानिक काम त्यांना कमी महत्वाचे भासू लागले. जिल्हा परिषदा खालसा करण्याचे त्यांच्या मनाने घेतले. जिल्हा परिषदांची निर्मिती त्या संदर्भातील स्वतंत्र कायद्यान्वये करण्यात आलेली असल्यामुळे, जिल्हा परिषदांचे पंख छाटणारा, त्यांचे अस्तित्त्व वास्तवात निष्प्रभ बनविणारा कायदा १९७१ साली मंजूर करण्यात आला.

अगदी तळागाळात राहून कशा प्रकारचे रचनात्मक कार्य राजकीय पक्षांच्या कार्यकर्त्यांना करता येते अथवा करणे शक्य असते आणि जे त्यांनी केलेच पाहिजे याची काहीशी झलक महाराष्ट्रातील या प्रयोगाच्या उदाहरणाद्वारे आपल्याला मिळते. ‘सरकार’ अथवा ‘शासन’ नावाच्या संस्थेचे अस्तित्त्व देशात तितके बलवत्तर अथवा प्रकर्षाने प्रतीत होता कामा नये, अशा प्रकारची एक भावना १९९१ सालापासून आणि खास करून २०१४ सालानंतर आपल्याकडे नांदताना दिसते. सहकारी तत्त्वावर स्थापन झालेल्या संस्था यादेखील सरकारी संस्थाच होत, अशा प्रकारची मानसिकता केवळ सरकारच्याच नव्हे तर, अगदी सर्वसामान्य नागरिकांच्यादेखील मनात, गेल्या काही दशकांतील वास्तवाद्वारे झिरपलेली दिसते, जाणवते. निखळ भांडवलीशाहीप्रधान खासगी उद्योगसंघटनाच काय त्या केवळ अर्थपूर्णपणे सक्रिय राहू शकतात, अशीही एक धारणा या सगळ्यांद्वारे मूळ धरताना दिसते. सर्वत्र असा माहौल असताना अथवा असेल तर, एका हिंदुत्वाचा प्रचार-प्रसार करत राहण्यापलीकडे राजकीय पक्षांच्या तळागाळातील कार्यकर्त्यांच्या हातात मग उरतेच काय

या वास्तवातून बाहेर येण्यासाठी पूर्णपणे नवीन अशा वैचारिक भूमिकेचे, तत्त्वप्रणालीचे संगोपन-संवर्धन घडविणे आवश्यक ठरते. प्राथमिक शिक्षण देणा-या शाळा खासगी असल्या पाहिजेत का...? अगदी गावापासून ते जिल्ह्यापर्यंत आरोग्यसुविधा पुरविणा-या संस्था-यंत्रणा बिगर शासकीय असायला हव्यात का...? खेडोपाडी तसेच शहरोशहरी पाणीपुरवठादेखील खासगी उद्योगघटकामार्फत केला गेला पाहिजे का...? रस्तेबांधणी, नद्यांच्या काठांवर घाटांची उभारणी, मासेमारीसाठी लहान बंदरे तसेच समुद्र अडविणारे संरक्षक बांधारे वा भराव यांचे बांधकाम, त्यांची निगराणी अशांसारखी कामे खासगी कंपन्यांकडे सोपवायची का...? कारखाने उभारण्यासाठी लहान-मोठ्या उद्योगांना सरकारी मालकीच्या जमिनी विकत बसणे, हाच काय तो एकमात्र धंदा सरकारने करत बसावे का...? गावातील बेरोजगार तरुणांच्या हाताला रोजगार उपलब्ध होऊशकेल असा उत्पादक स्वरूपाचा एखादा उपक्रम सुरू करण्यासाठी, परिसरातील

पडीक क्षेत्र लहान वा मध्यम आकारमानाच्या उद्योगांना खंडाने देणे ग्रामपंचायतींना शक्य का बनू नये...? आपापल्या कार्यक्षेत्रात आवश्यक भासणा-या सार्वजनिक सेवासुविधा पुरविण्याच्या दृष्टीने उचित अशा योजना आखून त्यांची अंमलबजावणी करण्याची कायदेशीर जबाबदारी व निधी गाठीशी असणा-या सक्षम अशा स्वायत्त स्थानिक स्वराज्य संस्था का असू नयेत...? राज्य सरकारचे निवळ कंत्राटदार म्हणूनच स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी काम करत बसायचे का (आजमितीस या संस्था तशाच पद्धतीने कार्यरत असल्याचे दिसते)...? हे असेच असणार असेल तर, हिंदुत्वाचा प्रचार-प्रसार करणे, बेवारस गुरांसाठी गोशाळा चालवणे, गोमांसाची विक्री केल्याच्या अथवा सेवन केल्याच्या वहिमावरून संबंधितांना पकडणे, त्यांची हत्या करणे यांखेरीज मग राजकीय पक्षांच्या तळागाळातील कार्यकर्त्यांना अन्य कामे ती कोणती उरावीत...?

भवतालातील सगळी परिस्थिती अशी असल्यामुळेच, निदान स्वतःचे अस्तित्त्व टिकवून धरण्यासाठी का होईना पण, तळागाळात काम करणा-या आपल्या कार्यकर्त्यांसाठी काही तरी रचनात्मक कार्यभूमिका आणि त्याबद्दल योजना तयार करण्याबाबत

मौज प्रकाशन गृह आणि भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी यांच्या संयुक्त विद्यमाने नवे प्रकाशन

उदारमतवादाच्या संस्कृतीचे बीजारोपण करीत १९व्या शतकातील
भारतीय प्रबोधनास आकार देणा-या रानडे-तेलंग-चंदावरकर या
तीन लोकोत्तर व्यक्तींच्या कार्यकर्तृत्वाचा विश्लेषक आलेख

तीन न्यायमूर्ती आणि त्यांचा काळ

लेखक - नरेन्द्र चपळगावकर

पृष्ठे : ३१५

किंमत : ३००/- रुपये

समाजपुरुषांचा वारसा आणि वसा यांचे उचित भान
आणून देणारा संशोधनपूर्ण वाचनीय दस्तऐवज

गंभीरपणे विचार करणे काँग्रेस आणि प्रादेशिक पातळीवरील अन्य राजकीय पक्षांना आता क्रमप्राप्त बनते. पक्षाचा अध्यक्ष निवडण्यापुरतेच हे मर्यादित वा तात्कालीक नाही. पुरेसे तर नाहीच नाही. हा प्रश्न एका राजकीय पक्षाच्या जीवनमरणाचा आहे. आता, या विंदूवर काँग्रेससारख्या राजकीय पक्षाकडून अपेक्षित आहे तो विचार व भूमिका येत्या दशकांबाबतची. निदान या शतकभराचा तरी पल्ला त्या पक्षाने नजरेपुढे ठेवावयास हवा. पक्षाची सामाजिक-आर्थिक संरचना येत्या काळात कशा प्रकारची असावी, कोणत्या धर्तीचे संघटनात्मक रूप-स्वरूप पक्षाने धारण करावे आणि त्याच्या छायेत कशा प्रकारची कामे व उपक्रम यांत तळागाळात काम करणारे पक्षकार्यकर्ते नियमितपणे सक्रिय राहू शकतील या दिशेने विचारमंथन केले जाणे आता निकडीचे ठरते. हिंदुत्वाचे उभे केले जाणारे प्रतिगामी रंगरूप आणि त्याच्या माध्यमातून निपजणारी अमानुषता यांबाबतच केवळ नव्हे तर, जातीयता व शिवाशीव यांच्या विरोधासह अधिकाधिक न्याय्य समाजाच्या उभारणीबाबत जनसामान्यांशी संवाद प्रस्थापित करणे पक्षाच्या तळागाळातील कार्यकर्त्यांना त्यांमुळे शक्य बनेल.

समाजाच्या पार शेवटच्या थरांतील जनसमूहांमध्ये काम करणा-या राजकीय पक्षांच्या कार्यकर्त्यांना कशा व कोणत्या प्रकारच्या रचनात्मक कार्यक्रम-उपक्रमांमध्ये नेहेमीसाठी गुंतवून ठेवता येईल, याबाबत विचार करण्याची वेळ आता येऊन ठेपलेली आहे. सहकारी संस्थांचा विचार या संदर्भात डोळ्यांपुढे येतो. सहकारी संस्था या मुळात आणि स्वरूपतः लोकसंस्था होत. मात्र, शासनसंस्थेच्या निधीच्या माध्यमातून या लोकसंस्थांमध्ये सरकारचा सहभाग अतिशय मोठ्या प्रमाणावर घडून आलेला असल्यामुळे आज त्यांचा इमला पुरता खचलेला दिसतो. सहकारी संस्थांचे चलनचलन सरकारच्या इषा-यानुसार घडून येणार नाही अथवा सरकारी अनुदानाच्या भाराखाली त्या दबून जाणार नाहीत, याची हमी घेतली जाणे, हा या सगळ्यांतील कळीचा मुद्दा ठरतो. ही काही फार अभिनव कल्पना अजिबात नाही. सहकारी संस्थांचे अंगभूत वा मूळ स्वरूपच तसे आहे. त्यांची निपजच या तत्त्वानुसार झालेली आहे. परंतु, गोरगरिबांना मदत करण्याच्या नावाखाली आपल्या देशात त्यांचे पार विद्रुपीकरण केले गेले. माझे हे प्रतिपादन अपूर्व अथवा अभिनव आहे, असे मुळीच नाही. १९९५ साली आंध्र प्रदेशचे तत्कालीन मुख्यमंत्री रामा राव यांनी सहकारी संस्थांच्या संदर्भात एक समांतर कायदा अस्तित्वात आणला आणि सहकारी संस्थांना मुक्त करून टाकले. सरकारच्याबरोबर कोणत्याही प्रकारचा वित्तीय संबंध नसणा-या अथवा/आणि सरकारच्या

कोणत्याही प्रकारच्या नियंत्रणाखाली नसलेल्या अशा आणि आपल्या संस्थापक सदस्यांनाच केवळ उत्तरदायी असणा-या संस्था असे स्वरूप सहकारी संस्थांना त्या कायद्यान्वये पुन्हा एकवार प्राप्त करून दिले गेले. नवनिर्मित तेलंगणा राज्यातील काझीपेटच्या आजूबाजूस असलेल्या काही जिल्ह्यांमध्ये ५००पेक्षा अधिक सहकारी पतसंस्था आजमितीस कार्यरत आहेत. त्यांतील बव्हंश पतसंस्थांचे कामकाज व व्यवस्थापन खेडोपाडी राहणा-या महिलांच्या हातात असून अतिशय यशस्वीपणे त्या चालू आहेत. या पतसंस्थांनी त्यांच्या काही सामाईक संस्था स्थापन केलेल्या असून आपल्याजवळील वाढीव अथवा शिल्लक निधी सहकारी पतसंस्था त्या सामाईक संस्थेमध्ये ठेवतात किंवा जमा करतात आणि गरज पडेल तेव्हा त्याच संकलित रकमेमधून कर्ज घेतात. या व्यवस्थेबाहेरील एकाही संस्थेचा या सगळ्या चित्रात कोठेही समावेश नसतो. पतसंस्थांच्या सदस्य महिलांनी काही अतिरिक्त भागभांडवलाचे योगदान आपापल्या पतसंस्थेमध्ये दरवर्षी जमा करणे त्यांना बंधनकारक केले जाते. सदस्य महिलांच्या ठेवीवर पतसंस्था त्यांना व्याज अदा करते आणि गरजू सदस्यांना पतसंस्थेने निर्धारित केलेल्या व्याजदरानुसार कर्जे दिली जातात. पतसंस्थेचे सदस्य नसलेल्यांना अथवा, ज्या उपक्रमासाठी संस्था कार्यान्वित करण्यात आलेली आहे त्या उपक्रमात सलग, घटकाभर समजा, तीन वर्षे ज्या सदस्यांचा सक्रिय सहभाग राहिला नसेल अशांना पतसंस्थेच्या सदस्यत्वातून वगळण्यात येते. पूर्वापार अस्तित्वात असलेल्या कायद्याच्या जोडीनेच या नवीन कायद्याची अंमलबजावणी मग समांतर पद्धतीने तिथे चालू झाली. आणि, त्यांतूनच एक अरिष्ट ओढवले. निवडणुका झाल्या आणि आंध्रात सत्तांतर घडून आले. सहकारी तत्त्वावर आंध्रात त्या वेळी कार्यरत असलेल्या यच्चयावत डेअ-यांनी त्यांचे कामकाज जुन्या सहकार कायद्यान्वये करावे, असा फतवा नव्याने सत्तेवर आलेल्या सरकारने जारी केला. सहकारी तत्त्वावरील डेअ-यांच्या कामकाजात हस्तक्षेप करणे राज्यात सत्तारूढ असलेल्या तत्कालीन सरकारला सोयीचे ठरावे म्हणून कदाचित असा बदल जारी केला गेला असावा. अखेर, थेट सर्वोच्च न्यायालयात प्रदीर्घ काळ लढल्या गेलेल्या खटल्यांती न्यायालयाने दिलेल्या निवाड्यामुळेच केवळ त्या डेअ-या तगल्या. आंध्राचाच किता गिरवत देशातील अनेक राज्यांनी, यथावकाश, सहकाराचे समांतर नवीन कायदे अस्तित्वात आणले. परंतु, त्या नवीन कायद्यांमुळे सहकारी संस्थांच्या प्रगतीस फारसा हातभार लागल्याचे अनुभवास येत नाही. असे होण्यामागील कारणे सहज समजण्याजोगी आहेत. सहकारी संस्थांसाठी नव्याने मंजूर

करण्यात आलेला कायदा हाच सहकाराचा एकमेव कायदा म्हणून व्यवहारात लागू केला जाणे आता अत्यंत अगत्याचे ठरते. आपापल्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी संबंधित जनसमूहांनी एकत्र येऊन आपल्या सामूहिक हिताचे संवर्धन करण्यासाठी सहकारी तत्त्वांवर प्रवर्तित केलेल्या संस्था, असे सहकारी संस्थांचे अपेक्षित असलेले मूळ विशुद्ध स्वरूप त्यांद्वारेच व्यवहारात साकारू शकेल. अशा ख-या अर्थाने सहकारी आणि शासनसंस्थेचा कोणत्याही स्वरूपाचा हस्तक्षेप नसलेल्या, राजकीयीकरण घडून न आलेल्या संस्था प्रवर्तित करणे, मग, गावांत अथवा शहरांत राहणा-या लोकांना शक्य बनेल. अशा प्रकारच्या सहकारी संस्थांचे संघटन घडवून आणणे हा, तळागाळात राहून पक्षाचे काम करणा-या होतकरू कार्यकर्त्यांसाठी अतिशय उपयुक्त असा सकारात्मक कार्यक्रम ठरू शकेल. अशा संस्थांचे प्रवर्तन आणि व्यवस्थापन यांद्वारेच लोकसत्ताक संस्थासंघटनांद्वारे रचनात्मक कार्य करण्याची कला त्यांना शिकून घेता येईल. सहकारी तत्त्वांवर ज्यांचे प्रवर्तन घडवून आणता येईल असे किती तरी उपक्रम देशाच्या ग्रामीण भागांत हाती घेता येतील. विविध क्षेत्रांत कार्यरत असणा-या सामाजिक तसेच राजकीय कार्यकर्त्यांसाठी कर्तृत्वाचे हे मोठेच क्षेत्र आज खुले आहे. ज्या कायमस्वरूपी पडीक जमिनी आज गावोगावी कोणत्याही वापराविना पडून आहेत त्यांचे स्वामित्व स्थानिक ग्रामपंचायतीकडे सोपविल्यास नाना प्रकारचे आर्थिक-व्यावसायिक उपक्रम खेडोपाडी चालू करता येणे शक्य बनेल. ग्रामपंचायती, मग, अशा जमिनी बिगरशेती स्वरूपाच्या उत्पादक उद्योगव्यवसायांसाठी होतकरू इच्छुकांना खंडाने वापरावयास देऊ शकतील. त्यासाठी अशा पडीक क्षेत्रांचा जो काही किमान विकास करावा लागेल तो ग्रामपंचायतींनी करावा. खंडाने अदा केलेल्या जमीनवापराचे असे करार किमान ३० वर्षे इतक्या कालावधीचे असावेत, अशा प्रकारच्या काही मार्गदर्शक सूचनावजा तत्त्वांचा या संदर्भात विचार करता येईल. अशा व्यवस्थेद्वारे गावोगावी उभारल्या जाणा-या उद्योगधंद्यांमध्ये बेरोजगार स्थानिक तरूणांना रोजगार उपलब्ध होऊ शकेल.

महाराष्ट्राने १९६०च्या दशकात अस्तित्त्वात आणलेल्या महाराष्ट्र जिल्हा परिषद कायद्याच्या धर्तीवरील एखाद्या कायद्याचे पुनरुज्जीवन/अंमलबजावणी देशातील प्रत्येक राज्यात घडविली जावी, असे या टप्प्यावर आता मला सुचवावेसे वाटते. राजकीय पक्षांच्या गावपातळीवर आजमितीस कार्यरत असणा-या कार्यकर्त्यांना रचनात्मक कार्याच्या अनंत दिशा त्यांद्वारे उजळून निघतील. एकदा का अशा प्रकारचा कायदा अस्तित्त्वात आला की, जिल्हा-तालुका-गाव या तीनही पातळ्यांवरील पंचायत संस्थांचे

कार्यक्षेत्र अगदी आपसूकच निश्चित होऊन जाईल. अशा प्रकारे, आपापल्या कार्यक्षेत्रात स्थानिक गरजांशी सुसंवादी असे उपक्रम राबविण्यासाठी पंचायत राज्य संस्थांपाशी विहित निधीही उपलब्ध होत राहील. स्थानिक स्वराज्य संस्था चालवत असलेल्या खेडोपाडीच्या प्राथमिक तसेच उच्च प्राथमिक शाळा, प्राथमिक तसेच जिल्हास्तरीय आरोग्य केंद्रे, शिक्षक तसेच परिचारिकांसाठी चालविण्यात येणारी प्रशिक्षण केंद्रे, विशेष प्रकारचे प्रशिक्षण देणारी उच्च माध्यमिक केंद्रे यांच्या माध्यमातून राजकीय क्षेत्रात कार्यरत असणा-या कार्यकर्त्यांना त्यांचे कार्यकर्तृत्व सिद्ध करण्याच्या मुबलक संधी उपलब्ध होतील. गावपातळीवरील शाळा तसेच प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, नाना प्रकारची प्रशिक्षण केंद्रे यांसारख्या संस्थांचे नियोजन व संघटन कार्यक्षम पद्धतीने घडवून आणणे, हे राजकीय क्षेत्रात काम करणा-या पुरुष तसेच महिला कार्यकर्त्यांच्या दृष्टीने एक प्रकारे आव्हानात्मक काम ठरेल. अशा प्रकारच्या संस्थांची कार्यवाही करणे, त्रिस्तरीय पंचायत राज्य संस्थांचे कामकाज चालविणे, या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमार्फत राबवावयाच्या उपक्रम व योजनांची अंदाजपत्रके तयार करणे, प्रवर्तित केलेल्या उपक्रमांची अंमलबजावणी करणे...या सारख्या माध्यमांतून तळागाळातील राजकीय कार्यकर्त्यांचे लोकसत्ताक संस्था-संघटना चालवण्यासंदर्भातील प्रशिक्षणही आपसूक घडत राहील. गावस्तरावर काम करणा-या पक्षकार्यकर्त्यांना रचनात्मक कार्याचा असा पर्याय निर्माण होऊ न, केवळ विधानसभा अथवा लोकसभेच्या निवडणुकांदरम्यान प्रचार करण्यापलीकडे काहीच काम नसण्याची त्यांची परवशता संपुष्टात येईल. परिणामी, पदरी येणा-या निराशेपासूनही कार्यकर्त्यांची सुटका होईल.

येथवर आपण चर्चा केलेली रचना एकदा का कार्यरत बनली की, जनसामान्यांच्या लेखी गरजेच्या आणि महत्त्वाच्या ठरणा-या बाबी याच होत, हे पक्षकार्यकर्त्यांच्या ध्यानात येईल. त्या बरोबरच, हिंदुत्वाचा पाठपुरावा ही अनिष्ट आणि पुढची वाटचाल खुंटवून टाकणा-या कोणत्या तरी एखाद्या आडमार्गाच्या बोळात समाजाला घेऊन जाणारी दिशाभूल होय, याचाही साक्षात्कार त्यांना घडेल. काँग्रेस, आपल्या देशातील अन्य राजकीय पक्ष यांनीच केवळ नव्हे तर, येत्या काळात नव्याने अस्तित्त्वात येणा-या नवीन राजकीय संस्था-संघटनांनीही याच दिशेने विचार करणे संयुक्तित्वात ठरेल. स्वतःचे अस्तित्त्व टिकविण्याबरोबरच जनसामान्यांना त्यांचे लोकशाही अधिकार उमजावेत आणि त्यांसाठी त्यांनी आग्रही बनावे यासाठी त्यांचे सक्षमीकरण घडवून आणता यावे, यासाठीही राजकीय पक्षांना हे गरजेचे आहे. ■■

(पृष्ठ क्रमांक ४ वरून)

‘अर्थबोधपत्रिका’ हे कोणत्याही मतप्रणालीला अथवा भूमिकेला अथवा तत्त्वप्रणालीला वाहिलेले नियतकालिक नाही आणि ते तसे असू नये याची दक्षता या नियतकालिकाच्या स्थापनेपासून आजवर सतत जपली गेलेली आहे. त्या पार्श्वभूमीवर विचार केला तर, ‘अर्थबोधपत्रिके’च्या या अंकातील प्रा. डॉ. नीळकंठ रथ यांच्या लेखाचे स्वरूप मात्र अंमळ निराळे दिसेल. केंद्रात सत्तारूढ असणा-या राजकीय पक्षाच्या धर्मविषयक आक्रमक भूमिकेचा संदर्भ त्या सगळ्या लेखाला आहे. सत्ताधीशांच्या धर्मविषयक भूमिकेचा आग्रही, आक्रमक व प्रसंगी हिंसक प्रचार-प्रसार करणे, हेच जणू मुख्य पक्षकार्य असल्याची जाणीव, तळागाळात काम करणा-या पक्षकार्यकर्त्यांच्या मनात भिनलेली दिसते, ही खंत या लेखातील प्रतिपादनाच्या मुळाशी जाणवते. आपल्या देशात आज सक्रिय असलेल्या तसेच भविष्यात उदयास येणा-या राजकीय पक्षांच्या कार्यकर्त्यांना कोणत्या प्रकारच्या रचनात्मक कार्याचे पाठ गिरविणे देशाच्या सामाजिक तसेच आर्थिक कल्याणाच्या दृष्टीने उचित व अगत्याचे ठरते, याचा ऊहापोह प्रा. रथ यांनी या लेखात मांडलेला आहे. किंबहुना, देशकल्याणाच्या दृष्टीने इष्ट आणि आवश्यक अशा रचनात्मक कार्यक्रमाबाबत अनास्था असल्यामुळेच धर्म-जात-प्रांत-भाषाविषयक अस्मितांना फुंकर घालणारे उपक्रम पक्षकार्यकर्त्यांच्या माध्यमातून राजकीय पक्ष तात्काळीक राजकीय स्वार्थासाठी प्रवर्तित करत राहतात, या अस्वस्थतेमधून प्रा. रथ यांचे चिंतन अक्षरबद्ध झालेले आहे. त्यांमुळे, या लेखातील राजकीय संदर्भ जरी प्रचलीत राजकीय पर्यावरणाशी निगडित असले तरी त्यांतील प्रतिपादनाचा गाभा पक्षविरहित अशा समाजोन्मुख रचनात्मक कार्याच्या दिशा उजळणारा असल्यामुळेच ‘अर्थबोधपत्रिके’च्या सुजाण वाचकांसाठी तो अंकात जाणीवपूर्वक सादर केलेला आहे. ■■

संदर्भ :

- समग्र लोकमान्य टिळक, खंड - ३, राजकीय लेखसंग्रह, केसरी प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ति १९७६, पृष्ठ क्रमांक - २०५-७२३. ■■

भेट अंक योजना

‘अर्थबोधपत्रिका’ या उपक्रमात सहभागी झाल्याबद्दल आपले आभार. यात आपल्यासारख्या अनेकांचा सहभाग वाढावा, यासाठी आम्ही आपल्याकडून एक छोटी मदत मागत आहोत. ‘अर्थबोधपत्रिका’ आपल्यासारख्याच आणखी काही उत्सुक व्यक्तींपर्यंत पोचण्यासाठी आपणास विनंती अशी की, आपण आपल्या परिचयातील वाचनोत्सुक अशा व्यक्तींची नावे व पत्ते आम्हाला लेखी कळवावीत. म्हणजे आम्ही त्यांना एक ‘भेट अंक’ पाठवू. अंक आवडल्यास त्यांना ‘पत्रिके’चे वाचक बनण्याबरोबरच संस्थेच्या समृद्ध ग्रंथालयाचाही लाभ घेता येईल.

‘अर्थबोधपत्रिके’च्या सदस्यांसाठी वाचनसंधी

भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी या संस्थेच्या संदर्भ ग्रंथालयात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व अन्य विषयांवरील सुमारे बारा हजारांवर उत्तमोत्तम ग्रंथ आहेत. केवळ इतकेच नाही तर, इकॉनॉमिस्ट, डाउन टू अर्थ, करंट सायन्स, इकॉनॉमिक अँड पोलिटिकल वीकली यांसारख्या विख्यात नियतकालिकांचे गेल्या अनेक वर्षांचे अंकही संग्रहात आहेत. ‘अर्थबोधपत्रिके’च्या सदस्यांना या संदर्भ ग्रंथालयाचा लाभ विनामूल्य घेता येईल. या वाचनसंधीबाबत अधिक तपशीलासाठी व्यवस्थापकांकडे चौकशी करावी.

अर्थबोधपत्रिका मासिक : वर्गणीदारांसाठी विशेष योजना

वार्षिक वर्गणी	फक्त २०० / - रुपये
द्वैवार्षिक वर्गणी	फक्त ३५० / - रुपये
त्रैवार्षिक वर्गणी	फक्त ५०० / - रुपये
पंचवार्षिक वर्गणी	फक्त ८०० / - रुपये

ग्रंथालयातील नवीन पुस्तके

Essays on Agriculture, Food Security and Ntrition

By - R. Radhakrishna,
ACADEMIC FOUNDATION, NEW DELHI in
association with Centre for Economic and Social
Studies (CESS), Hyderabad & Institute of Public
Enterprises, Hyderabad, 2019, pp.575.

वस्तुनिर्माण उद्योग आणि सेवाउद्योगाचा विस्तार कितीही मोठ्या प्रमाणावर झालेला असला तरी, भारतीय अर्थव्यवस्था आजही शेतीप्रधानच आहे. देशाच्या ठोकळ उत्पादनामध्ये शेतीसह एकंदरच प्राथमिक क्षेत्राचा वाटा अत्यंत कमी असला तरी, आपल्या देशातील रोजगाराचा आकृतिबंध मात्र आजही शेतीप्रधानच दिसतो. त्यांमुळे, शेतीचे उत्पादन, त्यांनुसार उपभोगासाठी उपलब्ध होणारे अन्नधान्य, शेतीसह एकंदरच प्राथमिक क्षेत्रामध्ये निर्माण होणारा रोजगार, त्याची गुणवत्ता, त्या रोजगाराद्वारे प्रसवणारी क्रयशक्ती आणि मुख्य म्हणजे शेतीमधून उत्पादन होणा-या अन्नधान्याचे पोषणमूल्य या सगळ्या बाबींचा अर्थविकासाच्या एकूण प्रक्रियेशी अत्यंत जवळचा संबंध पोहोचतो. केवळ इतकेच नाही तर, हे सगळे पैलू एकमेकांशीही गुंफलेले आहेत. संकल्पनात्मक पातळीवर, विश्लेषणाच्या प्रांतात, अनुभवसिद्ध संशोधनाच्या बाबतीत तसेच धोरणनिर्मितीच्या संदर्भात शेती, शेतीमधील उत्पादन, देशाची अन्नसुरक्षा आणि पोषणसुरक्षा यांत कमालीचे घनिष्ठ असे जैविक नाते नांदत असते. त्यांमुळे, देशामधील शेती, अन्नसुरक्षा आणि उपलब्ध अन्नघटकांचे पोषणमूल्य यांच्याशी संलग्न अनेकानेक पैलूंचे आकलन हे परस्परसंबंध नीट समजावून घेतच करून घ्यावे लागते. अशा, सम्यक् अभ्यासासाठी अतिशय उपयुक्त ठरणारे विश्लेषण, आकडेवारी आणि संशोधन यांवर आधारित प्रस्तुत ग्रंथामधील विवेचक विचारमंथन, केवळ कृषिअर्थशास्त्राच्याच नव्हे तर, विकासाचे अर्थशास्त्र, राजकीय अर्थशास्त्र..यांसारख्या विद्याशाखांच्या अभ्यासकांइतकेच अर्थधोरणांसंदर्भात जिज्ञासा असणा-या सगळ्यांनाच अतिशय उपयुक्त ठरावे. ■■

भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी

स्थापना ■ 'इंडियन स्कूल ऑफ पोलिटिकल इकॉनॉमी' ही संस्था प्रसिद्ध अर्थतज्ज्ञ वि. म. दांडेकर यांनी १९७० साली स्थापन केली.

उद्दिष्टे ■ भारताच्या सामाजिक, राजकीय, व आर्थिक समस्यांचा अभ्यास व संशोधन करणे. ■ अभ्यासक, संशोधक, सामाजिक व राजकीय कार्यकर्ते, शासनकर्ते, उद्योजक, उद्योग -व्यवसायातील वरिष्ठ अधिकारी व सामान्य जनता यांना वरील विषयांचे ज्ञान व माहिती देणे. ■ इंग्रजी व इतर भारतीय भाषांमध्ये संदर्भित विषयांवरील साहित्य/पत्रके/ पुस्तिका प्रकाशित करणे.

उपक्रम ■ संस्थेतर्फे १९८९ सालापासून, भारताच्या आर्थिक, सामाजिक, राजकीय विचारांना वाहिलेले एक इंग्रजी त्रैमासिक ('जर्नल ऑफ इंडियन स्कूल ऑफ पोलिटिकल इकॉनॉमी') चालवले जाते. ■ संस्थेतर्फे वेळोवेळी, विविध विषयांवर अभ्यासशिबिरे, कार्यशाळा, चर्चासत्रे, गटचर्चा यांसारखे कार्यक्रम आयोजित केले जातात. ■ अलीकडे, संस्थेतर्फे सर्वसामान्य माहिती विभिन्न वाचकांना देणा-या, वेगवेगळ्या विषयांवरील छोट्या पुस्तिका तयार करून वितरित करण्याचे काम हाती घेण्यात आले आहे.

इंडियन स्कूल ऑफ पोलिटिकल इकॉनॉमी (भारतीय अर्थविज्ञानवर्धिनी) पुणे या संस्थेच्या मालकीचे हे मासिक, मुद्रक व प्रकाशक व्ही. एस. चित्रे यांनी एस. के. प्रिंटर्स, परज अपार्टमेंट, २०५ शनिवार पेठ, पुणे - ४११०३० येथे छापून 'अर्थबोध', १६८/२१-२२, सेनापती बापट मार्ग, पुणे - ४११०१६ येथून प्रकाशित केले. संपादक : अभय टिळक